

O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XALIQ BILIMLENDIRIW WA`ZIRLIGI
A`JINIYaZ ATINDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLIK PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI

«Pedagogika» fakul`teti.
«Mektepke shekemgi ta`lim» kafedrasi

Uliwma psixologiya
pa`ninen

leksiya teksti

No`kis 2010j

Tema: Psixologiya pa`ni, onin` a`hmiyeti. (2 saat)

Reje.

1. Psixologiya pa`ni, predmeti, onin` a`hmiyeti.
2. Psixika haqqida tu`sinik.
3. Psixologiya ilim sipatinda.
4. Shig`is oyshilarinin` psixologiyaliq ko`z-qaraslari.
5. Psixologiyenin` basqa pa`nler menen baylanisi.

**Psixologiya predmeti ha`m onin` a`hmiyeti.** Ha`r bir adam aspannin` ko`k, tereklerdin` jasil ekenligin ko`redi, ko`sheden shig`ip atirg`an seslerdi esitedi, zatlardin` issi yamasa suwıq ekenligin sezedi, yag`niy ha`r bir insan qorshag`an ortalıqtı sezedi ha`m qabil etedi. İnsan oylaydı ha`m so`yleydi, pikir ju`ritedi. O`tmishti eslep, keleshek haqqında a`rman etedi. Bular este saqlaw ha`m ko`z aldimizg`a keltiriw ja`rdeminde a`melge asiriladi. Ko`plegen qubilislar insandı tolga`ndiradi, kewlin ko`teredi yamasa qapa etip, qanday-da bir sezimlerde payda etedi. İnsan bir na`rselerge umtiladi, go`zlegen maqsetine jetiw ushin talapshan`lıq ha`m eriklik ko`rsetedi.

Bizin` seziwimiz, qabil etiwimiz, este saqlawimiz, pikir ju`ritiw ha`m so`ylewimiz, ko`z aldimizg`a keltiriwimiz, sezimimiz **psixikalıq protsess** dep ataladi.

Ayırım waqıtları psixologiyalıq protsessler quramalı ha`m uzaq dawam etiwshi xarakterge iye bolıp, ko`terin`ki yamasa pa`s jedellikte ko`rinedi, belgili bir ta`sirleniwler menen o`tedi. Bul **psixikalıq jag`day** dep ataladi.

Oqıwshinin` sabaq waqtında diqqatlı yamasa diqqatsız otiriwi, adamlarda bolatug`ın kewli ko`terin`kilik yamasa ashiwli jag`daylar usinnan. Ha`r bir insan o`zinin` jeke, turaqlı ayırmashılıqları, psixikalıq qa`siyetleri menen basqalardan o`zgeshelenedi. Bir adamda qizig`iwshiliq (misali kitap oqıwg`a yamasa texnikag`a) ku`shli bolsa, basqa bir adam uqiylilig`i (matematika yamasa muzikag`a) menen o`zgeshelenedi. Ashiwshaq adam haqqında onin` temperamenti qizg`ın (jigerli) desek, ja`ne bir adamnin` minezi jaqsi, jatiq deymiz.

Qizig`iwshiliq, uqip, temperament, xarakter-bul **adamnin` psixikalıq qa`siyetleri**.

Adamlar arasındag`i bunday a`piwayı ayırmashılıqlar haqqında tu`sinik bizde kishkene waqtimizdan payda boladı ha`m turmisliq ta`jirıye toplaniwi menen artıp baradı. Psixikalıq protsessler, psixikalıq jag`day ha`m psixikalıq qa`siyetler bir-biri menen baylanisli ha`m birgelikte psixikani (ayırım waqıtları oni adamnin` ishki du`n`yasi yamasa psixikalıq o`miri, jan du`n`yasi dep ataydı) quraydı. Solay etip, psixologiya predmeti ha`m bir jeke adamnin` psixika ha`m psixikalıq qubilisi, sonday-aq topar ha`m ja`miyette baqlanatug`ın psixikalıq qubilislar bolıp esaplanadı.

İnsan psixikasin, onin` psixikalıq ha`reketlerinin` nizamshilig`ın u`yrenetug`ın ilim **psixologiya** dep ataladı. Psixologiya shaxstin` (jeke adamnin`) psixikalıq protsess, jag`day ha`m qa`siyetlerin su`wretlep g`ana qoymastan, onin` payda bolıw sebeplerin tu`sindiredi.

Qa`legen ilim insan sanasinin` o`z aldına bir òàðàwû sipatında o`zinin` ayırıqsha u`yreniw predmetine iye. Uliwmalıq ma`niste psixologiyenin` u`yreniw predmeti psixika dep aytiw mu`mkin. **Psixika** – haqiyqatında u`yreniwdin` ayırıqsha predmeti. Joqarida aytip o`tkenimizdey, psixika – miydin` qa`siyeti. Miy - ko`plegen qa`siyetlerge iye, biraq psixika-ayırıqsha. Bul qorshag`an a`tıraptag`i haqiyqatlıqtı sa`wlelendiriwshi qa`siyet. Sa`wlelendiriw qa`siyeti ta`biyatta ken` berilgen, sondada psixologiyalıq sa`wleleniw o`zinin` spetsifikalıq o`zgesheliklerine iye.

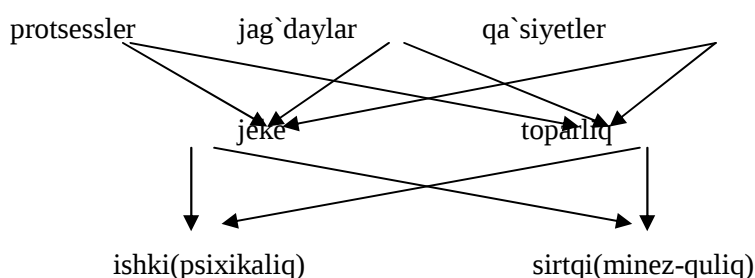
Psixologiya ilim sipatında tek g`ana psixikanin` ha`r qiyli qubilislarin u`yreniw ha`m tu`sindiriwge g`ana emes, al olardin` negizin ashiw ha`m uliwmalastiriw, yag`niy sebebin aniqlaw ha`m olardin` keleshektegi payda bolıwın boljaw mu`mkin bolatug`ın belgili bir nizamshılıqtı ornatiw.

Psixologiya - (Psuche-jan, Logos-ilim) insan haqqındag`i tiykarğ`i ilimlerden biri. Ol a`yyemgi Gretsiyada bızın` eramizg`a shekemgi VII-IX a`sirlerde, adamlar jan ma`nisin, onin` haywanatlar janinan o`zgesheligi, jannin` funktsiya ha`m uqiyları haqqında sorawlar bere baslag`an waqıtta payda bolg`an. Psixologiya predmetin du`ziw boyınsha jumislar a`yyemgi grek filosofi, b.e.sh. IV a`sirde jasag`an, jandı psixologiyalıq bilim predmeti sipatında tu`siniwde jan`a da`wirdi ashqan Aristotel`ge tiyisli. Fizikalıq dene yaki denesiz ideyalar emes, al dene ha`m jan ayırılmas bir pu`tinlikti qurag`an organizm onin` ushin bilim dereğine aylandı. Aristotel`din` pikirinshe jan o`z aldına bir mazmun emes, al janlı deneni sho`lkemlestiriw usili, formasi. Jan (denesiz) jasay almaydı, biraq ol dene emes, dep oylawshılar duris pikirleydi-degen edi ol. Onin` psixologiyalıq ta`limi mediko-biologiyalıq faktlerden` jiyindisinan qurilg`an. Biraq bul uliwmalastiriw psixologiyenin` tiykarğ`i printsiplerinin`, sho`lkemlestiriw (sistemalıq), rawajlanıw ha`m sebepliliktin` qayta du`ziliwine alıp keldi. Aristotel`di ilim sipatındag`i psixologiyenin` atası dep esaplawg`a boladı. Onin` Jan haqqındag`i jumisi uliwm psixologiyenin` birinshi kursı, bunda ol sorawdin` tariyxın, o`zinen alding`ılardin` pikirın, olarg`a o`z ko`z-qarasın bildirgen, son` olardin` jetiskenlik ha`m kemshiliklerinen paydalanıp o`z sheshimin using`an. İlim sipatında psixologiyenin` maqseti psixêêalıq o`mirdin` tiykarğ`i nizamların u`yreniwääı éääðàð. Bul nizamlardı

biliw ha'r bir zamanago'y adam ushin za'ru'r. Psixologiyani u'yreniw adamg'a basqalardi jaqsiraq tu'siniw, olardin' psixikaliq jag'dayin esapqa aliw unamli ha'm unamsiz ta'replerin ko'riw adamlardag'i anaw yamasa minaw jeke o'zgeshelikler qalay ha'm ne ushin payda bolatug'inlig'in aniqlaw, a'tiraptag'ilar menen baylanisti ornatiwg'a ja'rdem beredi. Psixologiyani teren' u'yrenip atirg'an ha'r bir adam o'zinin' ku'shli ha'm a'zzi ta'replerin ko're aliwi, o'z u'stinde islew mu'mkinshiligin alip, kemshiliklerin saplastirip, jaqsi qa'siyetlerin jetilistire aladi. Psixologiyani biliw adamlarg'a oqiw ha'm jumis protsessinde ja'rdem beredi, yag'niy jaqsiraq tu'siniw, este saqlaw, diqqat ha'm oylaw qa'biletin jaqsilaydi. Psixologiya adamnin' psixologiyaliq turmisin sa'wlelendiretug'in a'debiyat, til, tariyx ha'm basqa da ja'miyetlik ilimlerdi u'yreniwde u'lken a'hmiyetke iye.

Psixologiya ilim sipatinda. Ilimiy ha'm turmisliq psixologiya bar ekenligi bizge belgili. Psixologiya predmeti tiri jannin' ha'r qiyli ishki ha'm sirtqi ko'rinishlerindeki psixikasi, onin' bul ko'rinishler ha'm protsessler arasindag'i korrelyatsiya, sub'ekttin' sotsialliq qatnasindag'i psixikasinin' sebepshi boliwi, onin' jeke qa'siyetlerinin' roli usi ha'm basqada psixikanin' o'atmii (siyrek ushirasatug'in, tan' qalarliq qubilis) belgili bir nizamshiliqqa boysing'an bolip oni ashiw ilimiy psixologiyadan talap etiledi. Bul oni fiziologiya, sotsiologiya yamasa basqa pa'nlerden shekleydi.

Endi psixologiya ilim sipatinda ne u'yrenetug'inlig'in anig'irag' ko'remiz. Zamanago'y psixologiya u'yrenetug'in tiykarig'i tu'siniklerdin' sxemaliq tu'ri to'mendegishe.

Bul tu'sinikler arqali psixologiyada u'yreniletug'in qubilislaridin' 12 klass atamasi qa'liplesedi. Olar to'mendegi kestede ko'rsetilgen (psixologiyada u'yreniletug'in qubilislaridin' ko'pshiligin tek 1 toparg'a jatqariw qiyin). Olar ha'm jeke ha'm toparliq boliwi, protsess ha'm jag'day tu'rinde shig'iw mu'mkin. Sol sebepli kestenin' on' bo'leginde atap o'tilgen fenomenlerdin' birazi qaytalanadi).

Shig'is oyshilarinin' psixologiyaliq ko'z-qaraslari:

Xorazmiy - Turannin' pu'tkil du'n'yag'a taniqli alimlaridan biri Muxamemed Ibn Mussa Xorazmiy bolip, ol shama menen 783 jilda tuwilip, 850 jilda Bag'dadta qaytis bolg'an. Onin' atin tariyxta qaldirg'an shig'armalaridan - biri «Al muqabama» bul shig'arma Batis ha'm Shig'is alimlarina algebra pa'ni boyinsha da'stu'r sipatinda xizmet etedi. «Algoritmi», «Algebra» degen atamalar Xorezmiy ati menen baylanisli Xorazmiy sezimlik ha'm aqiliy biliwdin' o'zine ta'n o'zgesheliklerinin' ma'nisin, o'z-ara baylanisin aytip o'tedi. Aqiliy biliw sezimsiz bolmaydi. Sezimlik biliw barliqtin' sirtqi ta'repleri haqqinda bilim beriw o'zegi. Aqiliy biliw ja'rdeminde insan na'rse ha'm ha'diyselerdin' quramali ishki du'zilis, a'hmiyetin, nizamliqlarin bilip aladi.

Mussa Xorazmiydin' shig'armalari jaratqan ta'liymati psixologiyaliq, filosofiyaliq ko'z-qaraslari ha'zirgi da'wir ushin u'lken g'a'ziyine, erkinliginin' ushin xizmet etetug'in biybaha ruxiy bayliq bolip tabiladi.

Farobiy - Pu'tkil du'n'yanin' u'lken hu'rmetine iye ulli alimlarinin' biri Abu Nasr Farobiy 873 jili Forob awilinda du'n'yag'a kelgen. Aristotelden keyingi ekinshi mug'allim, Shig'is Aristoteli degen at penen tanilg'an. Farobiy biliwde eki basqishti sezimlik ha'm aqiliy biliwdi ayiradi, sezimlik biliw barliqtin' sirtqi qa'siyetleri haqqinda bilim beriw o'zegin, aqiliy biliw sezimlik biliwsiz payda bolmaydi deydi. Farobiy insan onin' seziwi aqili materialliq du'n'ya rawajlanawinin' o'nimli dep esaplaydi.

Ibn Sina - Abu Ali Ibn Sina (980-1037) «Shayxur Rais», «Olimlar olimi» pu'tkil du'n'ya pa'ninin' ulli arbabi. Ibn Sina seziwdi sirtqi ha'm ishki seziwlerge bo'ledi. Sirtqi seziwler insandi sirtqi du'n'ya menen baylanistiradi. Ishki seziwler aqil oylaw eslep qaliwi, u'lken a'hmiyetke iye ekenligin aytip o'tedi.

Ibn Sina miydi barliq seziwlerden bariwshi nervler orayi uliwma insan nerv sistemasinin' orayi ekenligi haqqindag'i ta'limattin aldi su'redi. Organizmda ju'z berip atirg'an protsessler menen sonin' ishinde nerv sistemasi menen ko'plegen emotsional jag'daylar, stressler baylanisli. Birinshilerden bolip buni X a'sirdin' belgili ilimpazi Ibn Sina da'lillegen. Psixologiyaliq qubilislaridin' fiziologiyaliqlardan g'a'rezliligini izertley otirip, zamanago'y psixologiyada «assotsiativ eksperiment» dep atalg'an metodikani islep shiqti. Bul eksperiment adam ushin emotsional a'hmiyetli bolg'an so'z yamasa oy, dem aliw, pul's, reaksiya waqti ha'm t. basqani payda etetug'inlig'in aniq ko'rsetti. Bul faktke belgili shinliq detektorlari da qurilg'an, bunda somatikaliq protsesslerdegi buriliw (qiyasiy), o'tirik juwaplardi diagnostikalaydi.

Ibn Sina sonday-aq, «eksperimental nevroz» dep atalg'an qubilisti izertlewdi aldin ala sezgen, ta'jiriybeni o'tkergen.

Eki qoyg'a birdey ot-sho'p berildi. Biraq birinshisi normal jag'dayda, al ekinshisi bolsa qasina qasqir baylang'an jag'dayda awqatlang'an. Qorqiw bul qoydin' minez-qulqina ha'm as sin'iriwine ta'sir etti. Ol birinshi qoy menen ten'dey awqatlansa da, tez arada ju'da' azip, o'lip qaldi. Solay etip, teren' somatikaliq qozg'alista qarama-qarsi emotsional ta'shwishlerdin' (awqatqa talap bir ta'repten, ekinshi ta'repten-qorqiw) rolin aniq ko'rsetken.

Beruniy- Xorezmli alim Abu Rayxan Beruniy (973-1048) onin' psixologiyaliq ko'z qaraslari – biliw protsessleri seziwden baslaniwi ha'm oylawg'a ko'teriledi belgili na'rselerden belgisiz na'rseler ha'm ha'diyselerdi biliwge qaray rawajlanip baradi. Biliw protsesslerinde sezimlik biliw-seziw, qabil etiw, este saqlawg'a bularsiz tabiyat ha'diyselerin haqqinda pikirdi payda etiw mu'mkin emes dep keltiredi.

Biliw protsessinde baqlaw, salistiriw u'lken a'hmiyetke iye ekenligin aytadi. Insannin' este saqlawinin' jaqsi boliwi ha'mme na'rselerge jaqsi tez, ha'm an'sat este qaladi deydi.

Navoiy- Alisher Navoiy (1441-1501) du'n'ya ju'zi pa'ninde o'shpes iz qaldirg'an ulli o'zbek shayiri, alimi oyshili bolip tabiladi. Onin' filosofiylaliq – insan o'zinin' bes seziw ag'zalari arqali sirtqi du'n'yani bilip aladi. Duris aniq mag'liwmatlarga iye boladi, olardi miyde oylaw ja'rdeminde uliwmalastiradi, qayta isleydi, keyin ala juwmaq shig'aradi deydi.

Psixikanin' is-ha'reket nizamlarin tu'siniwde seziw organlari ha'm nerv sistemasi jumisin u'yrengen fiziologlardin' jetiskenlikleri u'lken a'hmiyetke iye. Qabil aliwdin' psixofiziologiyalari boyinsha birinshi izertlewler XI a'sirde arab ilimpazi **Ibn al-Xaysam** ta'repinen baslandi, ol ko'riw arqali qabillaw protsessinde tuwri optik na'tiyjelerge sanali tu'rde bolmasa da qosimsha psixikaliq aktler qosiladi, ha'm na'tiyjede qorshag'an a'tiraptag'i zatlardin', onin' ko'lemi h.t.b. formasin qabil aliw payda bolatug'inlig'in ashti. Ob'ektlerdi toliq qabillaw ushin ko'zler ha'reketi-ko'riw ko'sheri awisiwi za'ru'r. Usinin' na'tiyjesinde organizm avtomatik tu'rde operatsiyani a'melge asiradi.

Psixologiyani' basqa pa'nler menen baylanisi. Filosofiya, sotsiologiya, pedagogika, biologiya, fiziologiya, ximiya, fizika. matematika h.t.b.

Ta'kirarlaw ushin sorawlar

- Psixologiya so'z qanday ma'nini an'latadi.
- Psixologiya neni u'yrenedi. Onin' aniqlamasin berin'.
- Psixologiya pa'ninin' pedagogika tarawinda qanday a'hmiyeti bar.
- Psixologiyani' waziypasina neler kiredi.
- Psixikaliq hallar degende neni tu'sinesiz.
- Psixikaliq qubilislar degenimiz ne.
- Insannin' psixikaliq qubilislar ha'm psixikaliq qa'siyetlerin atap o'tin'. Olardin' psixikaliq jag'daydan ayirmashilig'i nede
- Psixologiyaliq ilimnin' tiykarg'i ma'seleleri neden ibarat
- Onin' a'hmiyetleri qanday.
- Zamanago'y psixologiyada tiykarg'i bag'darlar qanday
- Shig'is oyshilardin' psixologiyag'a qosqan u'lesleri haqqinda qisqasha tu'sindirip berin'.

Tema: Psixologiyani' du'zilisi ha'm ilimiy metodlari. (2 saat)

Joba:

1. Psixologiyani' du'zilisi (tarmaqlari).
2. Psixologiyani' izertlew metodlari ha'm ilimiy printsipleri.
3. Psixologiyani' ilimiy bag'darlari.

1. Ha'zirgi zaman psixologiyasi usi ilimnin' tariyxiy rawajlaniwi qubilisinda bo'linip shiqqan, biraq, biri-biri menen tig'iz baylanisqan sol ilimnin' ha'r qiyli tarawlarinin' quramali sistemasinan ibarat. Usilardin' ishindeg'i en' a'hmiyetlilari minalar' egerde adamnin' psixikaliq xizmetinin' uliwma nizamliliqlarin u'yrenetug'in uliwma psixologiya~ Psixologiyani' arnawli tarawlari bala ta'rbiyalaw ha'm oqitiwdin' teoriya ha'm praktikasi menen tig'iz baylanisli bolip, ha'r qiyli jas basqishlarinda psixikanin' rawajlaniwini' o'zgesheliklerin, ha'r qiyli jastag'i balalardin' ha'm mektep oqiwshilarinin' psixikaliq o'zgesheliklerin (jas psixologiyasini' bul tarawi *balalar psixologiyasi* dep ataladi) izertlew din' jas psixologiyasi, jas a'wladqa ta'lim

(ta'lim psixologiyasi) ha'm ta'rbiya psixologiyasi, ta'rbiya beriwdin` psixologiyaliq nizamliqlari menen shug`illanatuq`in pedagogikaliq psixologiya, izertlew predmeti toparlardin` ha'm kollektivlerdin` psixologiyasi. Olar arasindag`i o`z-ara qatnaslar bolg`an sotsialliq psixologiya, miynet xizmetinin` ha`rqiyl tu`rlerinin` – injenerlik psixologiyasi, genetikaliq psixologiya, psixofiziologiya, differentsial psixologiya, jas o`zgesheligi psixologiyasi, sotsialliq psixologiya, pedagogikaliq psixologiya, meditsinaliq psixologiya, patopsixologiya, yuridikaliq psixologiya, psixodiagnostika ha'm psixoterapiyani o`z ishine qamtiydi.

2. Psixologiyaliq izertlew usillari.

Ilimiy izertlew metodlari- bul ilimpazlar son` ilimiy teoriyalar du`ziw ha`m praktikaliq usinlar islep shig`iwda paydalanilatug`in isenimli mag`liwmatlardi jynawda ja`rdem beretug`in metod ha`m qurallar. Ilimnin` ku`shi ko`binese izertlew metodlardin` jetiskenligine, olardin` qanshelli da`rejede isenimligine, basqa ilimler usullarında payda bolg`an jan`aliqlardi bilimnin` bul tarawi qanshelli tez ha`m na`tiyjeli qabillawı ha`m paydalaniwına baylanisli. Usilarg`a erisilgen jerde alg`a ilgerilewshilik ko`zge taslanadi.

Joqarida aytilg`anlar psixologiyag`a da tiyisli. Onin` qubilisleri sonshelli da`rejede quramali ha`m ha`r qiyli, u`yreniw ushin ju`da` qiyin bolg`anlig`i sebepli bul ilim tariyxi dawamında onin` tabislari, jetiskenlikleri tikkeley izertlew usullarin qollaniwdi jetilistiriwge baylanisli edi. .aqittin` o`tiwi menen onda ha`r qiyli ilimlerin` usullari integratsiyalandi. Bul filosofiya ha`m sotsiologiya, matematika ha`m fizika, informatika ha`m kibernetika, fiziologiya ha`m meditsina, biologiya, tariyx ha`m tag`i basqa bilimler usullari.

Ta`biyiy ha`m aniq ilimler usullarin qollaniw na`tiyjesinde psixologiya o`tken a`sirdin` ekinshi yarimınan baslap o`z aldına ilim sipatında ajratilip shig`ip, jedel rawajlana basladi. Sol waqıtqa shekem psixologiyaliq bilimlerdi tiykarinan o`zi baqlaw (introspektsiya) oy juwrtiwg`a tiykarlang`an talqilaw, basqa adamlardin` ha`reketlerin baqlaw jollari menen alinatug`in edi. Usınday turmisliq faktlerdi tallaw ha`m duris uliwmalastiriw psixologiya tariyxında o`zinin` unamli rolin oynadi. Olar psixologiyaliq fenomen ha`m adamnin` minez-qulqi negizin tu`sindiriwshi da`slepki ilimiy teoriyalardi du`ziwge tiykar boldi. Biraq bul usullardin` sub`ektivizmi, olardin` jeterli da`rejede isenimli bolmawi ha`m quramalilig`i aqibetinde psixologiya psixikaliq ha`m basqa qubilislar arasındag`i sebep-aqibet baylanislarin da`lilewshi emes, al shamalawshi, eksperimental emes, filosofiyaliq ilim bolip qaldi. Sonin` menen birge og`iri teoretizatsiyalang`anlig`i sebepli praktikadan u`zilip qaldi.

Psixologiyaliq qubilisardi sanliq bahalawg`a uriniwları XIX a`sirdin` g`-yarimınan baslap a`melge asirılmaqta. Bunday uriniwların da`slepkerinen biri adam seziwinin` ku`shin, organizmge ta`sir etiwshi fizikaliq ko`lemde ko`rsetilgen stimul menen baylanistiriwshi nizamlar toparin ashiw ha`m formulirovkalaw (aniq aytilg`an pikirlew) boldi. Bug`an Buger-Weber, Veber-Fexner, Stivens nizamlari kiredi. Olar adamnin` seziw ha`m fizikaliq stimuli arasındag`i baylanisti aniqlawg`a, sonda-aq seziwdin` absolyut ha`m do`rendi bosag`asi ja`rdem beretug`in matematikaliq formuladan ibarat.

Differentsial-psixologiyaliq izertlewdi rawajlandiriwdin` baslang`ish etapin da usig`an jatqariw g`a boladi, (XIX a`sirdin` aqiri) bunda adamlardi bir-birinen ayiriqsha etetug`in uliwma psixologiyaliq qa`siyet ha`m uqiqlardi aniqlawda matematikaliq statistika usullari qollanila basladi.

Son`, XX a`sirde matematikaliq model` ha`m esaplardi qollaniw tendentsiyasi psixologiyanın` ha`r qiyli tarawlarında ken` qollanila basladi. Ha`zir onisiz hesh bir ilimiy psixologiyaliq izertlewler o`tkerilmeydi.

XIX a`sirdin` 80-jillari psixologiyada laboratoriyaliq ilimiy eksperimental izertlewlerdi o`tkeriw ushin arnawli texnikaliq a`sbap ha`m qurilmalar payda bolip ha`m qollanila basladi. Bul bag`darda Leyptsigte birinshi psixologiyaliq laboratoriya jumisin sho`lkemlestirgen nemets ilimpazi V.Vund da`slepkeriden boldi. Texnikaliq a`sbap ha`m u`skeneler izertlewshige qadag`alaniwshi ha`m basqariwshi ilimiy-eksperiment o`tkeriwge, adam ta`sirleniwi kerek bolg`an fizikaliq stimuldin` ta`sirin dozirovkalaw (mo`lsherlew), onin` reaksiyasın o`lshew mu`mkinshiligin berdi. Da`slep olar a`piwayi, a`dette mexanikaliq a`sbaplar edi. XX a`sirdin` basında og`an elektr a`sbaplar qosildi, ha`zirgi ku`nde zamanago`y radio, video, elektron ha`m EVM apparaturalari qollaniladi.

Izertlewlerdin` matematizatsiya ha`m texnizatsiyalanıwi menen birge ilimiy mag`liwmat jynawdin` baqlaw, o`zi baqlaw ha`m soraw-juwap siyaqli da`stu`riy usullari o`z a`hmiyetin joytpadi. Olardin` saqlanıp qaliw sebepleri bir neshe. Birinshiden psixologiyada u`yrenilip atirg`an qubilislar quramali ha`m unikal, olardi barliq waqıtta da basqa ilimlerden aling`an usullar menen izertlep bolmaydi. Psixologiya shug`illanatu g`in na`zik qubilisardi izertlewge ko`pshilik waqıtta ta`biyiy ha`m aniq ilimlerin` usullari jaramaydi. :skeneler ko`re almag`an na`rseni baqlaw arqali aniqlaw mu`mkin.

Biraq, baqlaw, a`sirese o`zi baqlaw ha`r dayim isenimlilik ha`m durisliliqqa tekseriwdi talap etedi. Ilaji bolg`an jerde bul mag`liwmatlardı ob`ektiv, a`sirese matematikaliq esap usullari menen tekseriw kerek. To`mende da`slepki, yag`niy son` aniqlaw ha`m qayta toliqtiriwdi talap etetug`in mag`liwmatlardi toplawda qollanilatug`in tiykar g`i usullar ko`rsetilgen.

1. Baqlaw-sirtqi-sirttan baqlaw, ishki-o`zi baqlaw.
2. Soraw-juwap awizsha, jazba, erkin.
3. Testlar test-soraw-juwap, test-tapsirma.
4. Eksperiment ta`biyiy, laboratoriyaliq.

**Baqlawdin` bir neshe varianti bar.** *Sirtqi baqlaw*- bul sirtınan tikkeley baqlaw arqali psixologiya ha`m adamnin` minez-qulqi haqqında mag`liwmat jynaw usili. *Ishki baqlaw* yamasa o`zi baqlaw psixolog-izertlewshi o`zin qiziqtirg`an qubilisti sanasında qalayınsha elesletetug`in bolsa sol turisında u`yreniw ma`selesin maqset etkende qollaniladi. Psixolog tiyisli qubilisardi ishten qabil ete otirip olardi (misali, o`z obrazların, sezimlerin, oylarin, uayimların) baqlaydi yamasa onin` tapsirmasi menen introspektrlaw o`tkerip atirg`an basqa adamlardin` usınday mag`liwmatlarınan paydalanadi. Introspektsiyanin` ha`zirgi ku`ndede o`z a`hmiyetin saqlap qaldirg`an

jetiskenliklerinen biri bul tuwrıdan-tuwrı tikkeley baqlaw uqıplılıg`ı. Biraq bul usıldın` kemshiligi de bar, bul aling`an mag`liwmatlardın` sub`ektivligi, olardı tekseriw yamasa na`tiyjelerdi ta`kirarlaw mu`mkinshiliginin` bolmawında.

Soraw-juwapta (opros) adam o`zine berilip atirg`an bir neshe sorawlarg`a juwap beriw usılı qollaniladi. Bunin` bir neshe tu`rleri bolip, olardin` ha`r birinin` o`zine ta`n jetiskenlikleri ha`m kemshilikleri bar. Olardı ko`rip shig`amiz.

Awizsha soraw-juwaptı juwap beriwshi adamnin` sol waqıttag`ı o`zin uslap tutıwi ha`m reaksiyasın baqlaw kerek bolg`anda qollaniladi. Soraw-juwaptın` bul tu`ri jazbag`a qarag`anda adam psixologiyasına teren`irek kiriw mu`mkinshiligin beredi, biraq ol arnawlı tayarlıq, oqıw ha`m a`lbette izertlewdi o`tkeriw ushin ko`p waqıttı talap etedi. Awizsha soraw-juwap o`tkergende juwap beriwshinin` juwapları ha`m soraw beriwshi adamnin` shaxsına ha`m juwap beriwshinin` jeke o`zgesheliklerine baylanisli.

Jazba soraw-juwap ko`birek adamdı qamtiw mu`mkinshiligin beredi. Onin` ken` tarqalg`an formasi-anketa. Biraq onin` kemshiligi, anketanı qollana otirip juwap beriwshinin` reaksiyasın aldinnan bilip, demek oni o`zgeritip te bolmaydı.

Erkin soraw-juwap-awizsha ha`m jazba soraw-juwaptın` bir tu`ri, bunda berilip atirg`an sorawlar ha`m mu`mkin bolg`an juwaplardın` dizimi aldinnan sheklenbegen. Bunday usıldag`ı soraw-juwapta izertlew taktikasin, berilip atirg`an sorawlar mazmunın o`zgertiw ha`m olarg`a standart bolmag`an juwaplar aliw mu`mkin. O`z gezeginde standartlastirilg`an soraw-juwapta soraw ha`m ku`tilip atirg`an juwaplar aldinnan belgili, sonliqtan erkin soraw-juwapqa salıstirg`anda waqıt ha`m materiallıq jaqtan tejemli.

Testlar psixodiagnostikalıq izertlewđin` arnawlı usılı esaplanadı, olardı qollana otirip u`yrenip atirilg`an qubilistın` anıq sanlıq ha`m sapalıq sipatlamasin aliwg`a boladı. Testtin` izertlewđin` basqa usıllarınan o`zgesheligi sonnan ibarat bunda baslang`ısh mag`liwmatlardı jıynaw ha`m qayta islewđin` anıq protsedurası, sonday-aq olardin` son`gılıqlı interpretatsiyası ha`r qiyli. Testlar ja`rdeminde ha`r qiyli adamlardıń psixologiyasını o`z-ara salıstiriw, differentsiyalag`an ha`m salıstirmalı bahalar beriw mu`mkin.

Testlar variantı-soraw-juwap testi ha`m tapsırma test. *Test-soraw-juwapta* sorawlar aldinnan oylang`an, iqsham saylap aling`an ha`m tekserilgen sistemag`a tiykarlang`an bolip, olarg`a qaytarilg`an juwap boyınsha sinalip atirg`an adamnin` psixologiyalıq qa`siyetleri haqqında pikir aytiwg`a boladı.

Tapsırma-testta adamnin` ne islep atirg`anına qaray onin` minez-qulqı ha`m psixologiyasına baha beredi. Bunday tiptegi testta sinaliwshig`a arnawlı tapsırmalar tu`rkimi beriledi, olardı orınlap bolg`an son`, onda u`yrenilip atirilg`an qa`siyetlerdin` bar yamasa joq ekenligi, onin` rawajlanıw da`rejesi haqqında pikir ju`ritedi. Soraw-juwap testi ha`m test-tapsırma ha`r qiyli jastag`ı ha`m ma`deniyattag`ı, bilim da`rejesi, ka`sibi, turmisliq ta`jiriybesi ha`r qiyli bolg`an adamlarg`a qollanıwg`a boladı. Bul onin` unamli ta`repi. Al, kemshiligi bolsa sonnan ibarat, bunda sinalip atirg`an adam o`z qa`lewi boyınsha, a`sirese eger ol testtin` qalay qurilg`anlig`ı, onin` na`tiyjeleri boyınsha onin` psixologiyası ha`m minez-qulqı qalay bahalanatug`ınlig`ın bilse sanalı tu`rde test na`tiyjelerine ta`sir etiwı mu`mkin. (Bul kemshilik, o`zi qadag`alawg`a tiykarlang`an, yag`niy so`z ha`m qiliqlar menen sanalı tu`rde qadag`alawg`a bolatug`ın izertlewđin` barlıq usıllarına tiyisli).

Sonday-aq, test-soraw-juwap ha`m test-tapsırma sinalip atirg`an adam o`zinde sonday psixologiyalıq qa`siyet ha`m xarakteristikanin` bar ekenligin bilmegen, an`lamag`an yamasa sanalı tu`rde moyınlag`ısı kelmegen jag`daylarda qollanılmaydı. Misali, ko`plegen kerı qa`siyetler ha`m o`zin uslap-tutiw sebepleri.

Eksperimenttin` eki tu`ri bar- *ta`biyiy ha`m laboratoriyalıq*.

**Laboratoriyalıq ta`jiriybe** arnawlı tu`rde sho`lkemlestirilge ha`m belgili ma`nide jasalmalı sharayatlarda ju`rgiziledi, ol arnawlı u`skenerlerde, al geyde texnikalıq qurallardı qollanıwdı talap etedi.

Ta`biyiy ta`jiriybe o`zinde baqlaw metodınin` ha`m laboratoriyalıq ta`jiriybenin` unamli ta`replerin biriktiredi. Ta`biyiy eksperiment sinalip atirg`an adamlar (atap aytqanda balalar) o`zleri psixologiyalıq jaqtan izertlenip atirg`anın sezbeytug`ın etip sho`lkemlestiriledi -bul olardin` minez-qulqınin` ta`biyiy bolıwin ta`miyinleydi. Ta`biyiy eksperimentte aling`an mag`liwmatlar adamlardıń real psixologiyası, individtin` tipik minez-qulqına say biraq, izertlewshide u`yrenilip atirg`an qa`siyetke ha`r qiyli faktorlardın` ta`sirin qatan` qadag`alaw mu`mkinshiligi bolmag`annan keyin barlıq waqıtta da anıq emes. Laboratoriyalıq eksperiment bolsa kerisinshe, anıq jen`ip shig`adı, biraq ta`biyiliqta-turmisqa saylıqta sheginedi.

Zamanago`y psixologiyanın` tiykarg`ı printsipleri ha`m onin` da`rejeleri.

Psixologiyanın` u`sh a`hmiyetli tiykarg`ı printsipleri bar-**determenizm printsiپی, sistemalıq printsiپی ha`m rawajlanıw printsiپی.**

Determenizm printsiپی degende sebep-aqibetlik qatnasıqlar nizamshilig`ına baylanisli barlıq psixikalıq qa`siyetler tu`siniledi, yag`niy bizin` janımızda ju`z berip atirg`an na`rseler qandayda bir sebepke iye, ol anıqlanıwi ha`m u`yreniliwi, sonday-aq ne ushin anaw yamasa minaw aqibettin` payda bolg`anlig`ın tu`sindiridi. Bul baylanislar ha`r qiyli tiykarlar menen tu`sindiriledi ha`m psixologiya tariyxında oni tu`sindiriwđin` birneshe

usili bar. Determenizmnin` son`g`i psixologiyaliq dep ataw mu`mkin bolg`an tu`ri, psixikanin` rawajlaniwi belgili maqset penen tu`siniliwi ha`m bag`darlaniwinan kelip shig`adi. Biraq antik da`wirdegi maqset tu`sinigi psixika ushin (ideya yamasa forma) sirtqi bolg`an bolsa, ha`zirgi waqitta maqset jan mazmunina, konkret tiri jannin` psixikasina preyuditsiya ha`m onin` real turmista-so`ylesiwde, qatnasta, do`retiwshilikte o`zin ko`rsetiwge umtiliwin aniqalaydi. Psixologiyaliq determenizm-qorshag`an ortalıq tek g`ana adam jasaytug`in aymaq bolip qalmastan shaxstin` qa`liplesiw protsessin o`zgetetug`in a`hmiyetli bilim ha`m tolga`nislardi o`zine ja`mlegen ma`deniyat sipatında da kelip shig`adi. Solay etip ma`deniyat psixikanin` rawajlaniw protsessine ta`sir etetug`in, ja`miyet ag`zasi sipatında, ruwxıy baylıq ha`m qa`siyetlar iyesi sipatında o`zin an`lawg`a ja`rdem beriwshi a`hmiyetli faktorlardin` biri boladi.

Psixologiyaliq determenizmde-janda ju`z berip atirg`an protsessler qorshag`an ortalıqqa tek g`ana ko`nligiw emes, al eger adamnin` potentsial uqiqlarin ashiwg`a tosqinliq etse og`an qarsi da shig`adi dep tu`siniledi.

Sistemaliq printsipi- psixika, psixologiyaliq tarawdin` ha`r qiyli ta`repleri arasındag`i baylanislardin` tiykarg`i tu`rlerin su`wretleydi ha`m tu`sindiredi. Ol, ayirim psixologiyaliq qubilislar ishten bir-biri menen baylanisli pu`tinlikti payda etip, usinin` na`tiyjesinde jan`a qa`siyetler ashti dep shamalaydi. Psixologiyaliq qubilislar arasındag`i baylanislardi da`slepki izertlewler psixikani bir neshe elementlerden-seziw, ko`z aldına keltiriw ha`m sezimlerden quralg`an sensor mozayka sipatında ko`rsetti. Belgili nizamlar boyınsha, birinshi gezekte assotsiatsiya nizami boyınsha bul elementler o`z-ara baylanisadi. Baylanistin` bunday tu`ri **elementarizm** atamasin alg`an.

Psixika tu`siniginde sistemaliq onin` pu`tinligin an`lawg`a, xolizm ideyasına qarsiliq etpeydi, o`ytkeni ha`r bir psixikalıq sistema (birinshi gezekte a`lbette, insan psixikasi) unikal ha`m pu`tin.

Rawajlaniw printsipi- bunda psixika rawajlanadi dep aytiladi, sonliqtan oni u`yreniwdin` en` adekvat usili, usi genezistın` nizamshiliqlarin onin` tu`rlerin ha`m basqishların izertlew dep aytadi. Sonliqtan da en` ken` tarqalg`an psixologiyaliq usillardin` biri bul-genetikaliq.

Psixikalıqqa rawajlaniwdin` qaysi tu`ri ta`n ekenligin anıqlay otirip, bul printsip psixikanin` rawajlaniwinin` eki tu`ri-filogenetikaliq ha`m ontogenetikaliq tu`rleri bar ekenligin tasiyiqalaydi, yag`niy adamzattın` qa`liplesiw protsessinde ha`m bala o`miri protsessinde psixikanin` rawajlaniwi. Izertlewdin` ko`rsetiwinshe rawajlaniwdin` bul eki tu`ri o`z-ara belgili bir masliliqqa iye.

Psixikalıq rawajlaniwdin` ha`r qiyli ta`repleri de aniqlanadi-ha`m shaxstin` rawajlaniwi, ha`m intellektin` rawajlaniwi, ha`m sotsiallıq rawajlaniw. Bul V.Shtern, J.Piaj, L.S.Vigotskiy. P.P.Blonskiy h.t.b. lardin` izertlew predmeti boldi.

Zamanago`y psixologiyanın` tiykarg`i bag`darlari, bixeviorizm, teren` psixologiya, geshtal`tpsixologiya h.t.b.

Sol waqitta payda bolg`an mekteplerdin` derlik barlig`i tez arada jabildi, olardi o`zgetiw ob`ektiv jag`daylarg`a baylanisli bolg`an. Olar jan`a bolg`ani menen tartisiwda payda bolg`an eski, assotsiativ psixologiya menen baylanisli edi. Sonin` menen birge olardin` payda bolıwi ha`m jan`a izertlewler na`tiyjelerin talqilawda payda bolg`an diskussiyalar, psixologiya ushin psixikalıqtı tu`siniwde jan`a qatnas kerek ekenligin ko`rsetti ha`m XX a`sirdegi psixologiya iliminin` kelbetin belgilep bergen sol mekteplerdin` payda bolwına alıp keldi.

1920-jilg`a kelip psixologiya o`z aldına mekteplerge bo`linedi, olar psixika qurılısı ha`m mazmunı haqqında ha`r qiyli o`z kontseptsiyaların alg`a su`rip, sol waqitta u`sh tiykarg`i bag`dar payda bolg`an bixeviorizm, geshtal`tpsixologiya ha`m teren` psixologiya, olardin` ha`r biri psixologiyanın` jeke predmeti ha`m psixologiyaliq izertlewdin` o`z usilına iye edi.

Bixeviorizm ushin psixologiyaliq ilim predmeti-minez-quliq boldi, bul onin` qa`liplesiwine ta`sir etiwshi yag`niy stimul ha`m reaksiya arasındag`i baylanisti payda etetug`in faktorlardi eksperimental u`yreniw joli arqalı izertlew.

**Geshtal`tpsixologiya** psixologiyaliq maydannan turiwshi pu`tinlik strukturani izertledi, bunda (birinshi gezekte sana maydani) bul geshtal`tlardi u`yreniwde fizikalıq maydandı u`yreniw usili analogiyası menen islep shig`ilg`an jan`a usillar qollanilg`an.

**Teren` psixologiya**-o`z predmeti etip teren`, psixikanin` sanasız qurılısın alg`an, u`yreniw usili psixoanaliz bolg`an.

Son` XX a`sirdin` 2-yarımında jan`a-gumanistikaliq ha`m kognitiv psixologiya mektepleri payda boldi.

Ta`kirarlaw ushin sorawlar.

- Psixologiya tarmaqlari degenimizde neni tu`sinesiz.
- Psixologlar qalayınsha faktlerdi tabadi ha`m nizamliqlardi belgileydi
- Qanday psixologiyaliq metodlardi bilesiz
- Baqlaw usilini qisqasha anıqlama berin`

Miy ha'm psixika. Psixikanin` rawajlaniwi. (4 saat)

Joba:

1. Adam nerv sistemasinin` du`zilisi, xizmeti ha'm qa'siyetleri.
2. Miy ha'm psixika.
3. Psixikanin` haywanatlar du`n`yasinda rawajlaniwi.
4. Adam sanasi ha'm onin` ja'miyetlik ta'biyati.
5. Sanasizliq tu`sinigi.

1. Adam nerv sistemasinin` du`zilisi, xizmeti ha'm qa'siyetleri.

Psixika nerv sistemasinin` qa'siyeti (funktsiyasi) bolsa, psixikaliq is-ha'reketti duris tu`siniw ushin insan ha'm haywan psixikasinin` materialliq tiykari bolg'an joqari nerv sistemasinin` o`zgesheliklerin biliw kerek.

Adamlardin` miyi haywanlardin` miyine salistirg`anda quramalirag du`zilgen. Onin` salmag`i da u`lkenirek. Maymildin` miyi 400-500 gramm bolsa, adamnin` miyinin` salmag`i ortasha 1400 gramm. Miy adam denesinin` 2 protsent salmag`in quray otirip, organizmge kelip tu`setug`in kislorodtin` 18 protsentin paydalanatug`inlig`in esapqa alsaq, organizmnin` is-ha'reketinde miy funktsiyasinin` qanshelli quramali ekenligin ko`riw mu`mkin.

Miydin` joqarg`i bo`limleri-u`lken yarim shar-ha'r qiyli haywanlarda qanday rol` atqaratug`inlig`i to`mendegi faktlerde ko`rinedi. Baliqtin` yarim shari uriqlarin alip taslag`an son` onin` minez-qulqi azg`ana o`zgeredi. Eger kepterdin` yarim sharin alip taslasan`, ol ushiwdi bilmeydi, awqat izlewdi de toqtatadi. Yarim sharinan ayirilg`an iyt te derlik meshel bolip qaladi. Demek, miyinin` bul bo`liminen ayirilg`an adam uliwma jasay almaydi.

Miydin` reflektor ha'reketi.** Qorshag`an ortaliq turaqli tu`rde nerv sistemasina, miyge ta`sir etedi (seziw organlari arqali). Organizm bul ta`sir etiwlerdi qabil aladi ha'm og`an juwap reaksiya qaytaradi. Bul protsess **refleks dep ataladi. (latin tilinen aling`anda-sa`wleleniw).

Bunnan 300 jil ilgeri frantsuz ilimpazi Dekart ta`repinen alg`a su`rilgen refleks ideyasini ulli rus fiziologi I.M.Sechenov rawajlandirdi. «Bas miyinin` refleksleri» atli kitabinda Sechenov adamnin` barliq minez-qulqi reflektorliq aktlerdin` quramali sistemasi bolip sanalatug`inlig`in ko`rsetti. Bul I.P.Pavlov miynetlerinde reflektorliq teoriyanin` elede rawajlaniwi ushin mu`mkinshilik ashti. Ol joqaridag`i tiptegi keltirilgen reflekslerdi **sha`rtsiz** dep atadi. O`ytkeni olar, eger organizmge sirtqi yamasa ishki (organizmde payda bolg`an) qozdiriwshi ta`sir etse erksiz (sha`rtsiz) payda boladi. Bul refleksler tuwma bolip esaplanadi. Olarg`a instinktler kiredi, misali, awqatliq (du`n`yag`a kele sala bala ash bolg`anin sezedi ha'm soriw ha'reketin isley baslaydi), awiriw seziw, qorg`aniw (adamg`a qaray qolin`di ko`tersen`, ol erksiz tu`rde o`zin qorg`aw ha'reketin isleydi).

Biraq sha`rtsiz reflekslerden basqa belgili bir jag`dayda payda bolatug`in refleksler de bar. Olardi Pavlov **sha`rtli** dep atag`an. Misal keltiremiz. Eger bala ashshi da`rinin` aq poroshogin bir neshe ma`rtebe ko`rgen ha'm oni son` balag`a bergen bolsa, endi bala sol da`rini ko`riwden, oni awzina salmay turip da`rinin` ashshilig`in awzinda sezedi.

Sha`rtli refleksler tuwma esaplanbaydi, olar turmis protsessinde ha'm organizmnin` jumis barisinda islep shig`iladi. Demek, sha`rtli refleks o`mirde tek g`ana arttirilip g`ana qalmastan, waqittin` o`tiwi menen jog`aliwi da mu`mkin. Sonliqtan Pavlov oni **waqitshaliq nerv baylanisi** dep te atag`an.

Ko`pshilik sha`rtli refleksler u`lken yarim shar qabig`inda payda boladi ha'm eger ol haywanda alip taslansa, ol barliq turmisliq ta`jiriybesin jog`altadi. Onda sha`rtsiz reflekslerdin` barlig`i saqlanip qalsa da haywan sharasiz bolip qaladi.

Joqarida aytip o`tkenimizdey adam miydin` u`lken yarim sharisiz uliwma jasay almaydi.

Miyge kelip tu`siwshi signallar, predmet ha'm qubislardi payda etedi, seziw organina ta`sir etiw na`tiyjesinde seziw, qabil aliw, ko`z aldina keltiriw payda boladi, Pavlov **birinshi signal sistemasi** dep atag`an, ol adamda ha'm haywanda boladi.

Biraq adamda Pavlovtin` jaziwinsha, nerv sistemasi mexanizmine ayriqsha qosimta bolip o`tken. Bul qosimta- adam so`ylesiwi. «So`z-birinshi signaldin` signali bolip, haqiqatliqtin`, ekinshi, arnawli bizin` signalliq sistemamizdi quradi»

Buni a`piwayi misalda ko`remiz. Ta`nepistin` son`inda qon`iraw qag`iladi ha'm balalar klassqa kiredi. Qon`iraw dawisi olar ushin-birinshi signalliq sistema. Biraq u`lken ta`nepis waqtinda balalar mektepten uzag`iraqta oynawi ha'm qon`iraw sestini esitpewi mu`mkin. Al, usi waqitta bir bala kelip «Qon`iraw boldi» dese barlig`i klassqa juwiradi, bunda so`z qon`iraw sestinin` ornin basti. Oqiwshinin` so`zi bul-**ekinshi signalliq** sistema.

Yamasa, misali, pedagog oqiwshilarg'a o'simlik-paqal, japiraq ha'm tamirdan turadi dep aytti. Son` ol balalarg'a o'simliktin` su`wretin ko`rsetedi. Bul jag`dayda u`yreniw protsessinde tek g`ana ekinshi emes, al birinshi signalliq sistema (su`wretti ko`riw arqali qabillaw) qollanilg`an.

Eki signalliq sistema da tig`iz baylanista boladi. Eger ekinshi signalliq sistema signallari (so`zler) birinshi signalliq sistemada tirenishi bolmasa (ol arqali aling`an na`rseni sa`wlelendirmese), olar tu`siniksiz bolip qaladi. Misali, shet tilindegi so`z bizler ushin hesh na`rseni an`latpaydi, o`ytkeni so`zdin` artinda konkret mazmun joq. Biraq tek birinshi signallardin` o`zi de du`n`ya haqqinda toliq ha'm teren` bilimdi bermeydi. Tek ekinshi signalliq sistema (so`ylesiw) arqali adamzat ayirim faktlerdi uliwmalastirip, o`zi ushin a`hmiyetli bolg`an nizamshiliqlardi belgiley otirip, o`z mag`liwmatlarin ken`eytiriwdi u`yrendi. Ekinshi signalliq sistema ja`rdeminde adamlar o`z bilimin teren`lestiredi ha'm saqlap qaladi.

Psixika du`zilisi haqqinda`

Psixikalik ilimnin` rawajlaniwin analizley otirip Uotson psixikanin` ishki mazmuni, sananin` mazmunin izertlew din` tuwri ha'm ob`ektiv usillari joq degen juwmaqqa keldi. Sonliqtan ol psixologiya predmetin oni o`zger tip, qayta ko`rip shig`iw za`ru`rligi haqqinda pikirdi alg`a su`r di. Adamnin` psixikalik sferasi menen baylanisli boladi ha'm bir waqitta ob`ektiv baqlawg`a ha'm eksperimental izertlewge boladi. A`yne usinday A.Ben, G.Cpenser, I.M.Sechenov ha'm basqa ilimpazlar.

Geshtal`tpsixologiya wa`killeri psixologiyaliq ilim predmeti psixika mazmuni dep esaplag`an. Biraq, psixologiya predmetin derlik qol tiygizbesten qaldirip, geshtal`tpsixologiya sana ha'm kognitiv protsessler du`zilisinin` eski tu`sinigin biraz o`zger tedi. Bul mekteptin` basli ideyasi-psixikanin` tiykarinda sananin` ayriqsha elementleri jatirg`an joq, biraq bul bo`leklerdin` qa`siyetlerinin` pu`tinlik summasi. Solay etip, psixikanin` rawajlaniwi ko`z aldina keltiriw ha'm tu`sinikke ayirim elementlerdi o`z-ara baylanistiratug`in jan`a assotsiativ baylanislardin` qa`liplesiwine tiykarlanadi degen eski tu`sinik biykar etildi. Bunin` ornina jan`a ideya alg`a su`rildi-u`yreniwdin` o`zgeriwi, qorshag`an du`n`yani qabil aliw ha'm ondag`i minez-quliq xarakterin belgilep beretug`in pu`tinlik geshtal`tlardin` o`zgeriw protsessi menen baylanisli.

Adlerge psixikanin` rawajlaniwinin` jan`a mexanizmi-kompensatsiyani, yag`niy Freyd ta`repien kiritilgen identifikatsiya mexanizmi menen ten`dey psixikanin` rawajlaniw protsessi dinamikasin tu`sindiriwde jetekshi bolg`an jan`aliq ashiliw da tiyisli. Bunda identifikatsiya (ten`lestiriwshilik) tiykarinan eliklew ushin u`lgi tan`lawdi tu`sindiredi. Al kompensatsiya bolsa adamnin` jedelligin, onin` o`z kemshiliklerin jen`iwege umtiliwin atap o`tedi. Teren`lik psixologiya o`z predmeti etip psixikanin` teren`, sanasiz du`zilis in alg`an, onin` u`yreniwinin` usili psixoanaliz bolg`an.

**Haywanat du`n`yasinda psixikanin` rawajlaniwi** qorshag`an ortalıqtı sa`wlelendiriw din` ha'm onin` o`zgerislerine maslasiwdin` jetilisen formasin beriwshi quramali psixikalik protsesslerdin` payda bolıwı menen baylanisli. Haywanlarda seziwdin` rawajlaniwi menen qabil aliw (predmetlerdin` olardin` qa`siyetleri menen sa`wleleniwi) payda boldi. Joqari omirtqalılarda tu`sinik payda boladi (zatlar obrazi, sol waqitta qabil etilmegen, usilay etip maymil ha`zir g`ana ko`rgen, jasirilg`an banandi izleydi). Haywanlardin` este saqlawı jetilisedi (onin` baslang` ish formaları haywanat du`n`yasınin` a`piwayı wa`killerinde de bar). Omirtqalılarda *oylaw uriqlari* bar, biraq adamnin` oylaw is-ha`reketinen a`piwayıraq.

Psixikanin` rawajlaniwi ushin haywannin` qorshag`an ortalıqtan g`a`rezli bolg`an turmis ta`rizi u`lken a`hmiyetke iye. Hawada ushiwshi quslar, suwda ju`ziwshi baliqlar jerde ju`retug`in haywanlarga salıstirg`anda kemirek rawajlang`an psixikag`a iye (bul olardin` jasaw ortalig`ına baylanisli). Biraq quslar jaqsi ko`riw qa`biletine iye, olar alistan-aq jewge mu`mkin bolg`an na`rselerdi ko`re aladi.

Psixikalik rawajlaniw da`rejesi haywannin` minez-qulıq formasi- **instinkt** (ta`biyi sezim), **ko`nlikpe**, **intellektuallıq ha`reket** penen belgilenedi.

**Haywanlardin` instinkti.** Instinkt dep ataliwshi ha'm ba`rhama ilim tariyxında birneshe qiyınshılıq ha'm tartisıwları payda etken is-ha`reketler formalarına bizler bu`gin toqtaymız.

Instinkler- *bul haywanatlardin` quramali ta`biyi is-ha`reketleri bolip, olardin` ja`rdemi menen haywanatlar o`z talapların qanaatlandiradi.* Fiziologiyaliq jag`inan instinktler sha`rtsiz reflekslerdin` quramali dizbeklerinen ibarat bolip, reflektin` bir ushi endigi reflektin` qozdiriwshisi boladi.

Instinkt degende, ayirim avtorlar formulirovka etetug`in «maqsettin` sanasi bolmag`anda, maqsetke muwapiq is-ha`reket» dep tu`sinilgen. Yag`niy aytqanda, bunda ga`p haywanlar arnawli u`yretiwsiz qorshag`an ortalıq jag`daylarına ko`nlige baslaydi. Is-ha`reketin` bul formasi omritqasızlardin` rawajlaniwinin` da`slepki basqishında ko`birek, misali, nasekomalarda is-ha`reketinin` bul formaları tiykarig`i ha'm ko`pshilik jag`dayda jalg`iz boladi, basqa haywanlarda- to`mengi omirtqalılarda- ko`birek ushirasatug`in bolip qaladi ha'm waqtittin` o`tiwi menen g`ana turmisliq u`yreniw protsessinde payda boladi, quramali jeke o`zgeriwshen` is-ha`reket formalarına o`z ornin bosatıp beredi.

Bunday instinktlerdin` bir neshe misalinda toqta o`temiz, son` zamanago`y izertlewshiler qalayinsha is-ha`rekettin` bunday formalari tiykarinda jating`an mexanizmlerdi tu`sindirmekshi bolip atirg`anlig`in ko`rsetiwge urinamiz.

Ha`mmege belgili, su`yir shibin waqti kelgende o`z ma`yekshelerin suw u`stine qoyadi. Eger ol ma`yekshelerin suwg`a emes, al qurg`aq jerge qoysa olar o`lip qalg`an bolar edi. Su`yir shibin buni hesh qanday aldin ala u`yreniwsiz isleydi. Ko`plegen qon`izlardin` qurtlari o`z ko`lemnen bir neshe ese u`lken bolg`an jipek pille isleydi, bunda en` qizig`i pillenin` u`lkenligi erten`gi ku`ni onnan shig`atug`in qon`izdin` ko`lemine ten` boladi. Ha`rre ma`yek qoyiw`din` tan` qalarliq texnikasin` a`melge asiradi. Olardin` ishinde o`z ma`yegin gu`belek qurt denesine qoyatug`inlari bar. Bul ma`yekler uzaq waqit saqlaniwi ha`m onnan shiqqan qurtlar awqatlanaw mu`mkinshiligine iye boliwi ushin ha`rre tan` qalarliq operatsiyani a`melge asiradi. Ol gu`belek qurtin` u`stine shig`ip, nishteri menen onin` ha`reket gangliyasin` shanishadi. Gu`belek qurt o`lmeydi, biraq ha`reketsizlenip qaladi, solay etip ma`yekten qurtlar shiqqan waqtinda-olar ushin awqat yag`niy gu`belek qurtin` denesi tayar boladi.

Bunday quramali is-ha`rekettin` barliq sho`lkemlesiwleri o`z maqsetine bag`darlang`anlig`i menen tan` qaldiradi. Ha`rre, gu`belek qurtin` qay jerinde ha`reket gangliyalari bar ekenligin esaplay aladi ha`m esabina su`yene otirip, o`z shag`iwin` a`melge asiradi dep oylaw mu`mkin.

Maksimal u`nemli jobada o`z pal uyalarin du`ziwshi ha`rreler (izertlewshi-geometrlar aq mumnan islengen pal uyanin` bunnan tejimli formasin oylap tabiw mu`mkin emes ekenligin esaplap shiqqan) buni qanday da bir esap penen isleydi dep oylaw mu`mkin. Japiraqti kesip onnan truba (naysha) tayarlaytug`in qurtin` bir tu`ri haqqinda da usinday pikirde boliwi mu`mkin. Sebebi ol buni tan` qalarliq geometriyalig` esap penen isleydi, buni tek g`ana japiraqti kesiwdin` en` u`nemli formasin esaplap shiqqan matematik islewi mu`mkin.

Men a`piwayi haywanlar- nasekomalardin` quramali, bir qarag`anda olardin` is-ha`reketlerinin` aqilli ta`sirin payda etetug`in ha`reketinen tek bir neshe misallar keltirdim.

Biraz haywanlardin` is-ha`reketlerin baqlay otirip, olar ju`da` aqilli ha`reketler islewge mu`mkinshilik beretug`in joqari rawajlang`an psixikag`a iye dep oylaw mu`mkin.

Haywanlardin` bunday aqilli is-ha`reketleri boyinsha ko`plegen misallar keltiriw mu`mkin. Biraq bul aqil emes. Bul tuwma esaplanatug`in ha`m sirtqi ta`sir na`tiyjesinde a`wladtan a`wladqa ta`rbiyalanip keletug`in ha`m ta`biyi irikleniw joli menen bekkemlenetug`in ha`reketler, yag`niy instinktler. Instinkt tiykarinda, miyras bolip o`tetug`in ha`reketler sipatinda sha`rtsiz refleksler jatadi. Sonliqtan instinktler haywannin` jeke ta`jiriybesinde azg`ana o`zgeredi. Instinktiv is-ha`reket omirtqasiz, baliq, qus ha`m basqa da haywanatlardin` psixikalig` is-ha`reketinin` tiykarig`i formasi esaplanadi. Instinkt adamlarda da bar, biraq adamlarda bul ha`reketler intellektke-aqilg`a boysinadi.

Haywanlardin` ko`nlikpeleri. Is-ha`rekettin` bul jeke- o`zgeriwshen` formasi qalay mu`mkin ha`m ol qanday nizamshiliqlar menen a`melge asiriladi. Men bu`gingi lektsiyani is-ha`rekettin` bul quramalaraq jeke- o`zgeriwshen` formasinin` analizine bag`ishlayman.

**Ko`nligiw**-bul jeke turmista qolg`a kirigizilgen ha`m shinig`iwlardin` na`tiyjesinde bekkemlengen qiliqtin` usili boladi. Ko`nligiw`din` tiykarin sha`rtli refleksler sistemasini quraydi.

Is-ha`rekettin` jeke- o`zgeriwshen` formasi nasekomalarda da bar, ha`m olar oqitiliwi ha`m qayta oqitiliwi mu`mkin, ha`m bul awil xojalig`inda u`lken tabislar menen qollanilmaqta. Misali, ha`rreni o`simliktin` jan`a tu`rine u`yretiw kerek bolsa, bul mu`mkin ekenligi belgili. Bunin` ushin jan`a o`simlik ha`rrede reaksiyanin` tuwma sistemasini bar bolg`an o`simliktin` iyisine iye suyiqliq jag`amiz. Ha`rre eski iyis bar jan`a o`simlikke qona baslag`an son` bul iyis alip taslanadi, ha`m reflektorli tu`rde ha`rre bul iyisi bolmag`an jan`a o`simlikke qona baslaydi.

Demek, ha`rreni qayta u`yretiw mu`mkin, biraq bul ju`da` a`ste bolatug`in ha`m tiyisli turaqliliqqa iye bolmag`an protsess. A.N.Leont`ev xizmetkerleri amerikali somik penen o`tkergen ta`jiriybesinde de ko`riwge boladi.

Akvariumg`a siyleden jasalg`an ekran menen tosiq islengen, awqatqa baratirg`an baliqlar og`an soqlig`isqan. .aqittin` o`tiwi menen olar bul ekrandi aylanip o`tip u`yrenge, aradan biraz waqit o`tip, bul siyle alip taslang`an son` da baliqlar usi jerge kelgende aylanip, endi kereksez bolg`an aylanshiqti islep ju`zetug`in bolg`an.

Haywanlardin` ko`plegen is-ha`reket formalari a`wladtan o`tken emes, al o`mirde, jeke ta`jiriybede arttirilg`an esaplanadi. Bunday ha`reketlerdin` qaytalaniwi na`tiyjesinde a`ste-aqirin ta`rbiyalang`an ha`reketler ko`nlikpe dep ataladi. Olardin` fiziologiyaliq tiykari sha`rtli refleks boladi.

Haywan nerv sistemasinin` rawajlanaw boyinsha qanshelli joqari tursa, ol sonshelli quramalaraq ko`nlikpelerdi iyelewi mu`mkin. Ko`nlikpe instinktqa salistirg`anda minez-quliqtin` iykemlesiwshi formasina

ie. Ol sirtqa jag`day ta`sirinde o`zgeriwi mu`mkin. Ko`nlikpe a`ste-aqirin, duris orinlang`an ha`reketti ko`p ma`rtebe qaytalaw na`tiyjesinde payda boladi.

Haywannin` intelektual is-ha`reketi. Haywanat du`n`yasinin` joqari wa`killeri (qurg`aqliqta jasawshilarda-adam ta`rizli maymillar, suwda jasawshilardan-del`finler) intelektual is-ha`reket dep ataw mu`mkin bolg`an quramali ha`reketlerdi orinlaydi.

Haywanat burin o`z ta`jriybesinde bolg`an qiliq formasin tabiwi tiyis. Bunday jag`daylarda joqari haywanlar (adam ta`rizli maymillar, del`fin) **aqilg`a ug`ras qiliq dep atalg`an qiliqti islewge**-oylaw xizmetinin` zatlardin` arasindag`i baylanislardi aniqlawg`a tiykarlang`an en` a`piwayi formalarin a`melge asiriwg`a uqipli boladi.

Bul is-ha`reket formasinin` tiykari nede degen soraw payda boladi. Bul is-ha`reket qanday formada ko`rinedi, onin` shegaralari neden ibarat.

Bu`gingi lektiyanı usi ma`selelerdi ko`rip shig`iwg`a bag`ishlawg`a ruxsat etin`. Haywanlardin` jeke is-ha`reket intelektual is-ha`reketnin` quramali formasinin` tiykarin ne quraydi. Intellektual is-ha`rekettin` tiykarin, sirtqi du`n`ya predmetleri arasindag`i quramali qatnas.

Bir neshe misallar keltiriwge ruxsat etin`. Nemets psixologi Keler tawıqlar menen o`tkergen sa`wleleniwdin` elementar formalarin analizlewden baslaymız.

Tawıqtin` aldına eki kvadrat qoyilg`an-birinshi kvadrat aqshil ku`lren`, ekinshisi toyg`in ku`lren` bolg`an. Eki kvadrattin` da ishinde da`nler bolip, olardin` birinshisindegi da`nler erkin, yag`niy shoqip aliw mu`mkin bolsa, ekinshi kvadrattag`i da`nler jelim menen tu`bine jabistirilip, shoqig`anda ilinbeytug`in bolg`an. aqittin` o`tiwi menen tawıq ashiq ren`degi kvadrattan da`n jegen son` endi ol eki kvadrattin` tek g`ana ashiq ren`lisine baratug`in bolip u`yrenge.

Usi jerde soraw kelip shig`adi, tawıq kvadrattin` ren`ine qaray bardi ma, yamasa ol ekinshisinen aqshilraq bolg`ani ushin sog`an qaray bardi ma.

Bul sorawg`a juwap beriw ushin Keler tawıqqa basqa- alding`i ta`jiriyyede da`nler astına jelimlengen ha`m onnanda toyg`in ren`degi eki kvadratti usindi. Alding`i toyg`in ku`lren` kvadrat endi bunda qasindag`isinin aqshilraq edi. Endi tawıq qaysi kvadratqa qaray bardi dep oylaysız, a`lbette ol tazadan payda bolg`an kvadratqa qaramastan, burin keri bolg`an, yag`niy da`nler jelim menen jabistirip, shoqig`anda ilinbeytug`in bolg`an kvadratqa qaray ju`rdi. Demek ol absolyut ren`ge emes, al eki kvadrat arasindag`i qatnasqa ta`sirlendi. O`z shamalawlarin aniq tastiyoqlaw ushin Keler u`shinshi ta`jiriyyeni o`tkerdi, ol birinshi ta`jiriyyede on` (polojitel`niy) bolg`an aqshil ku`lren` kvadrattin` qasına onnanda aq bolg`an ja`ne bir kvadratti qoydi, tawıq sonsha waqıttan berli o`zi da`n jegen kvadratqa qaramastan jan`adan payda bolg`an aqshil kvadratqa qaray ju`rdi.

Demek tawıq ren`ge emes, al ren`ler arasindag`i qatnasqa ta`sirlenedi.

Fiziolog-professor L.V.Krushinskiy a`melge asirg`an ha`m ekstrapolyatsion refleksi menen ta`jiriyye dep ataliwshi misaldi keltiremen.

Biz so`z etip otirg`an ta`jiriyyede ko`rsetilip atirg`an apparat eki ishi ko`rinbeytug`in naysha dan ibarat. Olardin` birewine haywannin` ko`z aldında jemtik-go`sh bo`legi yamasa da`ndi jip penen tartip saladi. Bul jemtik jabi q truba boylap tartip ju`rgiziledi. Haywan jemtiktin` trubag`a kirgizilgenin, ekinshi ta`repinen shiqqanin, az g`ana jer ashiq jerden tartip o`tilip ja`ne ekinshi trubag`a kirip ketkenin ko`redi. Haywan bunday jag`dayda o`zin qalay tutadi. Ta`jiriyyelerdin` ko`rsetiwinshe, rawajlaniw da`rejesi ha`r qiyli bolg`an haywanlar birdey ha`reket etpeydi. Rawajlaniwdin` to`mengi da`rejesinde bolg`anlari (misali tawıqlar) jemtik qasınan o`tip ketkenine qaramastan, san`laq arqali o`tip atirg`an jemtikke taslanadi oni aliwg`a urinadi, yag`niy tek g`ana tikkeley ta`sirleniwge juwap qaytaradi. Olardan parqi bolg`an, joqari da`rejedegi turg`an haywanlar basqasha reaksiya ko`rsetedi, olar san`laq arqali o`tip atirg`an jemtikke qaraydi ha`m trubanın` aqirına barip jemtiktin` trubanın` ashiq bolg`an aqirında payda bolıwin ku`tedi.

Quslardin` ishinde, jabayilari, sonday-aq pishiq ha`m iyt usınday isleydi.

Filogenezde psixikanin` rawajlaniwi.** Ontogenezde psixikanin` rawajlaniwin izertlewde payda bolatug`in birinshi soraw, bul psixikalıq o`mirdi psixikalıqqa shekem ayiratug`in ob`ektiv kriteriya (belgi) haqqindag`i soraw. Sub`ektiv tu`rde bul belgi sezimlilik, yag`niy **seziwshiliktin` bar bolıwi esaplanadi. Biraq seziw ha`tteki en` a`piwayi haywanlarda da bolatug`inlig`i izertlewshilerge sirttan baqlawdan basqa jol qaldirmaydi, o`ytkeni bul tiri janlardin` reflektsiyasi joq. Demek, is-ha`rekettin` o`zgesheliklerinen kelip shig`ip qozıw ha`m sezimlilikke ayırıw kerek. **Qozıw**- bul o`mirlik a`hmiyetli stimulg`a qa`legen tiri jannin` (psixikag`a iye ha`m psixikag`a iye bolmag`an) reaksiyasi. Misali, a`piwayi infuzoriya olar ushin o`mir da`regi bolg`an jaqtılıqqa qaray su`zedi, o`simlikler quyashqa qaray ashiladi. **Sezimlilik**-bul sezip ta`sirleniwge uqiplılıq ha`m ol tek psixikag`a iye organizmlerde boladi.

Seziwdin` payda bolıwi bul ja`nlik **sensor** (sensorika-sezim) dep atalg`an psixikanin` rawajlaniwinin` **birinshi basqishında** turg`anlig`in bildiredi. Bul basqishta a`piwayilar-amebalar, infuzoriyler, qurtlar, baliqlar,

nasekomalar turadi. Olardin` ko`pshiliginin` minez-qulqi derlik a`piwayi, al psixikaliq o`miri bolsa tek g`ana seziw menen yag`niy predmettin` ayirim sapa ha`m qa`siyetlerinin` sa`wleleniwi menen sheklenedi.

Pertseptiv (pertseptsiya-qabil aliw) atamasin alg`an **ekinshi basqishta**, minez-qulq biraz quramalasadi. Psixikalıqtin` sferasi da ken`eyedi- seziwden basqa, qabil aliw, yag`niy predmet obrazinin` pu`tinlik sa`wleleniwi uqiqlig`i rawajlanadi. Sonliqtan tiri janlar predmet ha`m jag`day obrazlarin sa`wlelendire aladi, qiyin jag`daylarda jaqsi bag`darlanadi, awqat tawip, qiyinshiliqtan jasirina aladi. Ko`pshilik haywanlar psixikasinin` rawajlaniwinin` a`yne usi basqishinda. Olardin` minez-qulqinin` quramalasawi ko`nlikpe, u`yreniwge uqiqlılıqtin` payda boliwi na`tiyjesinde ju`z beredi. Ko`nlikpe bolsa bul basqishta qabil aliwdan basqa ja`ne yad, birinshi gezekte ha`reketke yad (motorliq) payda boliwi na`tiyjesinde qa`liplesedi. Haywanlar a`hmiyetlirek bolg`an emotsional uwayimlardi da saqlap qaladi ha`m bul o`z is-ha`rketin retlestiriwge ja`rdem beredi.

Su`t emiziwshiler, psixikanin` rawajlaniwinin` **u`shinshi basqishinda** bolip olar tek g`ana seziw, qabil aliw, yad emes, al oylawg`a da iye. Sonliqtan da bul basqish intellekt basqishi atamasin alg`an. Bul jerde payda boliwshi oylaw-ko`rgizbeli- ha`reketli, predmetler menen manipulyatsiyalaw (ko`z boyaw, aldaw) za`ru`rligi menen baylanisli. Usinin` na`tiyjesinde haywanlarda jag`daydin` a`piwayi sxemasi payda boladi, bunda tek g`ana predmetler emes, al olar arasindag`i baylanis ha`m qatnaslar sa`wlelenedi. Sonliqtan joqarg`i haywanlar is-ha`reketi quramali sistemasin du`ziwi, a`piwayi ma`selelerdi sheshiwi mu`mkin. Biraq olar sanag`a iye emes. Retlestiriw, ne haqqında oylap, uwayimlap atirg`anlig`i, qiyin jag`daydan shig`iwdin` qanday jolin tapqanlig`i haqqında o`zine ha`m a`tiraptag`ilarg`a esap bere almaydi.

Haywanlarda psixikanin` qa`liplesiw nizami barliq waqitta tek g`ana qorshag`an ortalıqqa maslasıw za`ru`rligi menen baylanisli, biologiyaliq bolip qaladi.

Adamnin` psixikasinin` qa`liplesiwine bolsa basqa da faktorlar (misali ma`deniy) ta`sir etedi. Sonliqtan da, adam psixikasinin` rawajlaniwi tek g`ana biologiyaliq emes, al sotsioma`deniy faktorlar menen baylanisli.

Psixikanin` en` joqarg`i formasi- **adam sanasinin`** rawajlaniwi.

Jamanliqti an`law-demek da`rhal onin` menen gu`resiwdi baslaw.

M.Kol`tsov.

Psixologiyada **sana** su`wretlengen psixikaliq funktsiyalardin` uliwma sapasi bolg`an sa`wleleniwdin` ayiriqsha formasi sipatında ko`riledi. Barliq psixikaliq funktsiyalardin` olardin` o`z-ara ha`reketinde rawajlaniwi, adamda sirtqi du`nyanın` ishki sa`wleleniwin qanday da bir ma`niste modelin qa`liplestiredi. Bul modeldin` adam is-ha`reketine bag`darlawshi ta`siri ol ta`repinen sana sipatında sa`wlelenedi.

Sanani paydalaniw adamg`a miynetinen ol bul protsesstin` basında na`zerde tutqan aldina qoyg`an na`tiyjesin aliwg`a mu`mkinshilik beredi. Haywanlardan pariqli ra`wishte adam tek g`ana biologiyaliq talap penen belgilenetug`in tu`rlık ta`jiriybe menen engizilgen minez-qulq bag`darlamasin a`melge asirmaydi, al niyet ha`m maqsetlerin alg`a su`riw joli menen o`z bag`darlamasin islep shig`adi.

Adam is-ha`reketinin` an`li, maqsetke bag`darlang`an ha`m erkin retlestiriw onda sirtqi du`nyanın` ishki modeli qa`liplesip atirg`anlig`i na`tiyjesinde g`ana mu`mkin.

**Real du`nyanın` sa`wleleniwi sipatında, tek g`ana adamg`a ta`n bolg`an ha`m onda ja`ma`a`tlik miynet protsessinde rawajlanatug`in psixikanin` en` joqarg`i formasi-**sana** dep ataladi.** Adam sanasinin` haywanatlar psixikasinan en` a`hmiyetli ayirmashilig`i sonda an`-sezimnin` de, yag`niy tek sirtqi du`nyani emes, al o`zin-o`zi, o`zinin` tipik ha`m jeke o`zgesheliklerin bilip aliw uqibinin` da bar ekenliginde boladi. Bul o`zin-o`zi jetilistiriw, o`zin-o`zi baqlaw ha`m o`zin-o`zi ta`rbiyalaw mu`mkinshiligin ashıp beredi.

Solay etip, *sanani so`ylewdin`, tildin` ja`rdemin menen haqıyqatlıqtin` ob`ektlerin sa`wlelendiriwdin` joqari formasi dep belgilewge boladi.*

Sanasizliq. Sanasizliq minez-qulıqtin` retlesiwine ta`sir etiwshi, sananın` tikkeley qatnasiwi menen o`tiwshi barliq faktorlardi birllestiredi.

Ha`r bir adamnin` ishki du`nyasin qurawshi bilim, *qatnaslar, uwayimlar* onin` ta`repinen an`lanbaydi ha`m ol payda etken talap o`zine de, a`tiraptag`ilarg`a da tu`siniksiz bolg`an minez-qulq sebepphisi boladi. Erksiz retlesiw, tek belgili bir maqsetke eriskennen an`-sezimnin` basqariwdag`i siyaqli basimnin` pa`seiwi ju`z beriwi ma`nisinde g`ana maqsetke bag`darlang`an dep esaplaniwi mu`mkin. Freyd erksiz talaplar ko`plegen jasirin basimlar oshag`i tiykarında jatirg`anlig`in ha`m olar maslasıwdin` psixologiyaliq qiyinshiliqlarin ha`tteki kesellikler payda etiwı mu`mkin ekenligin ko`rsetti.

Freyd, sanasizliq- bul diqqat awdarilmay atirg`an protsessler g`ana emes, al sana ta`repinen bastiriliw taslang`an, sana bug`an qarsi ku`shli tosqinliqti alg`a su`retug`in *uwayimlar* dep esapladi.

Insan ko`plegen sotsialliq qa`aag`ai` adew ha`m sheklewler- *tabu menen konflikte* tu`siwi mu`mkin. Konflikt jag`dayında ishki basim ku`sheyip, miy qabig`ında qoziwdin` izolyatsiyalang`an oshag`i payda boliwi mu`mkin. Qoziwdi tu`siriw ushin birinshi gezekte konflikttin` o`zin ha`m onin` sebeplerin an`ew kerek, biraq an`law awir uwayimlarsiz mu`mkin emes ha`m adam an`lawg`a tosqinliq etedi. Misali, teren` jek

ko'riwshilèk, ha'tteki qarsilasin o'ltiriw tilegi qizg'anshaq adam ta'repinen jasiriladi ha'm onda ishki basim oshag'inin` payda boliwinin` sebebi boliwi mu'mkin. Bunday quramali uwayimlar olardin` an'lawi qiyin ha'm qa'lemegen bolg'anlig`i sebepli toqtatiladi ha'm saplastiriladi yag'niy, an'laniwshi tarawinan shig'arip taslanadi. Biraq bul qoziw oshag'inin` buziliwin an'latpaydi. Uzaq waqitqa shekem olar toqtatilg'an jag'dayda saqlaniwi ha'm belgili bir jag'dayda, tiyisli ta'sir aqibetinde olar aktuallasawi ha'm sana ha'm an'-sezim jaraqatlawshi real faktor boliwi mu'mkin. Bunday kemsitilgen oshaq ju'da` teren'ge jasiriliwi mu'mkin, biraq ol qolaysiz jag'dayda ko'riniwi ha'm adamnin` jag'dayina jaraqatlawshi ta'sir etiw, ha'tteki psixikaliq keselliktin` rawajlanawina alip keliwi mu'mkin. Bunday awir ta'sir etiwdi boldirmaw ushin jaraqatlawshi faktordi an'law ha'm oni ishki du'n`yanin` basqa faktorlari ha'm bahalari du`zilisine kiritiw kerek.

Sanasizliq- ha'r bir adamnin` psixikaliq is-ha'reketinin` sha'rtli qurawshi bo'legi. Qa'legen psixikaliq akt erksiz sipatinda baslanadi ha'm tek keyin g'ana an'lanadi, biraq eger an'law jolinda tosqinliq ushiratsa, an'lanbag'an bolip qaliwi mu'mkin. Izertlewshilerdin` shamalawinsha, sanaliq tu'sinik o'z ishine predmetlik tu'sinikti ha'm tiyisli so'zlik bildiriwdi aladi, al erksiz, tek g'ana predmetlik ko'rsetiwden turadi. Eriksizdi «Biliw» protsessi predmetlik ko'rsetiwdi so'zlik formag'a awdariw menen baylanisli. Psixoanaliz-bul yad terapiyasi. Ol o'z ishine-oshag'in izlew (onin` eske tu'siriwi), onin` ashiliwi (mag'liwmatti so'zlik formag'a aylandiriw), qayta bahalaw (ko'rsetpe sistemasin o'zgeriw), jan`a a`hmiyetlilikke muwapiq ówàèùèàw, umitiw (qoziw oshag'in saplastiriw)di aladi.

Ta'kirarlaw ushin sorawlar.

1. Psixikanin` rawajlanawi degenimiz ne
2. Joqari nerv xizmeti ha'm psixika
3. Psixikanin` rawajlanaw basqishlarin aytip berin`.
4. Filogenez degenimiz ne
5. Ontogenez degenimiz ne
6. Instinkt degenimiz ne. Onin` fiziologiyaliq tiykari qanday.
7. Haywanlar uqiqlari degenimiz ne.
8. Haywanlardin` intellektualliq minez-qulqina qisqasha minezleme berin`.
9. Biz neni adam sanasi dep ataymiz, ol haywanlardin` psixikasinan nesi menen ayriqshalanadi.
10. Adam sanasinin` rawajlanawi nege baylanisli.
11. Sha'rtsiz refleks degenimiz ne.
12. Sha'rtli refleks degenimiz ne.
13. Pavlov neni birinshi signalliq sistema dep atag'an. Bul sistemalardin` ha'r birinin` adam ushin a`hmiyeti qanday.
14. Ekinshi signal sistemasi degenimiz ne. Bul sistemalardin` ha'r birinin` adam ushin a`hmiyeti qanday.
15. Siz baqlag'an haywanlardag'i instinktiv ha'reketlerdi su'wretlep berin`.
16. Adam ha'm haywanlardin` intellektual minez-qulqin arasindag'i ayirmashiliqti misallar menen tu'sindirin`.
17. Sanasizliq adamda qanday jag'daylarda payda boladi.

Tema. Xizmet psixologiyasi (2 saat)

Joba:

- Xizmet haqqinda tu'sinik.
- Ishki ha'm sirtqi xizmet.
- Talap ha'm za'ru'rlikler haqqinda tu'sinik.
- Xizmet tu'rleri.

Xizmet haqqinda tu'sinik. O'tken bapta insan o'z talaplarin qanaatlantiriw maqsetinde jedellik ko'rsetedi dep aytqan edik. Biraq bul qanaatlaniw barliq waqittada tek o'zlerinin` organikaliq talaplarinin` tikkeley ta'siri astinda ha'reket etiwshi haywanlardag'i siyaqli, tikkeley xarakterge iye emes. Insanda bolsa, ha'tteki awqatqa bolg'an talap siyaqli ta'biyiy talap ta adamzat ta'repinen ta'rbiyalap shig'ilg'an, ja'miyetlik ta'jiriye ta'sirinde a`melge asiriladi.

«Ashliq bul ashliq, biraq pishken go`shti pishaq ha'm vilka menen jew, shiyki go`shti qol, tirnaq ha'm tis ja'rdeminde jewdegi ashliqtan pari qiladi».

Egerde adam tek uyiqlap qalg'an bolmasa, onin` normal` tu'rdegi jag'dayi- bul aktiv tu'rdegi, onin` normal` tu'rdegi jag'dayi- bul aktiv tu'rdegi, jigerlilik jag'dayi boladi. Adam tiri eken, ol mudami ha'reket etedi, bir na'rse isleydi, bir na'rse menen shug'illanadi, oynaydi, miynet etedi, oqiydi, sport penen shug'illanadi, adamlar menen qatnas jasaydi h.t.b. Qullasi, ol aktivlilik sirtqi (is-ha'reket operatsiyalari, bulshiq etlerdin` ku'sh

saliwi yamasa) ishki aktivlilik (bul psixikaliq aktivlilik bolip ol qilt etpey jatqan adamdi oylang`anda, kitap oqig`anda bir na`rseni yadina tu`sirgende h.t.b. baqlanadi) ko`rsetedi. Biraq sirtqi ha`m ishki aktivlilikke tek sha`rtli tu`rde g`ana ayrip taniwg`a boladi. Pikirdin` jumisi ha`tte adam ko`zge ko`rinerlik aktivlilik jasalmag`an jag`dayda da so`ylewdi ta`miyinleytug`in mikroha`reketler (olardi esapqa aliwg`a boladi) menen baylanisli boladi, o`ytkeni, normal` tu`rdegi egerde adamnin` oylawi so`ylew formasinda boladi. Sonliqtanda adamnin` ha`rqanday xizmeti ba`rqulla sirtqi ha`reket, bulshiq etlerdin` ha`reketi menen baylanisli boladi.

Xizmet- bul adamnin` za`ru`rliklerin ha`m ma`plerin qanaatlendiriw menen baylanisli bolg`an o`z aldina sanali tu`rde qoyg`an maqsetlerine erisiwge, og`an ja`miyet ha`m ma`mleket ta`repinen qoyilatug`in talaplardi orinlawg`a bag`darlang`an aktivligi boladi.

Haywanlar a`melge asirip atirg`an ha`reketlerge bul termindi qollanip bolmaydi. Adamnin` is-ha`reketinin` haywanlardin` is-ha`rektinen o`zgesheligi sonnan ibarat, haywanlar ta`biyatqa maslasadi, al adam bolsa o`zinin` is-ha`reketi protsessinde o`z talaplarin qanaatlendiriw ushin qorshag`an ortalıqtı o`zgartip jiberedi.

Adam is-ha`reketinin` na`tiyjesi qanday da bir ja`miyetlik yamasa sanali xarakterge iye belgili o`nim boladi. Adam o`zi islegeninin` ko`psilik bo`legen o`zi ushin emes, ja`miyet ushin isleydi.

Xizmitsiz adamnin` turmisi mu`mkin bolmay qaladi. Xizmet protsesinde adam do`gerek a`tiraptag`i du`n`yani bilip aladi. Xizmet adam turmisinin` materialliq sharaytlarin do`retdi. Xizmet protsesinde ruxiy o`nimler: ilim, a`debiyat, muzika. Adamnin` xizmeti onin` o`zin jigerliligin, xarakterin uqiqlarin qa`liplestiredi ha`m o`zgerledi.

Adamnin` xizmeti haywanatlardin` qiligi ha`tte anag`urlim quramali bolsa da olardin` qilig`ina printsipial` tu`rde ayirilip turadi.

- Birinshiden, adamnin` xizmeti sanali xarakterge iye boladi, adam og`an erisiwdin` maqseti ha`m usillarin an`g`iradi, na`tiyjesin aldin ala boljay bileli.
- Ekinshiden adamnin` xizmeti miynet quralların sog`iw, jumsaw ha`m saqlaw menen baylanisli boladi.
- U`shinshiden, adamnin` xizmeti ja`msiyetlilik xarakterge iye boladi, ol kollektivtin` o`zinde ha`m kollektiv ushin a`melge asiriladi.

Adam xizmetinin` za`ru`rli sha`rtleri- bul psixikaliq protsessler boladi. Olar, bir jag`inan adamnin` ha`rqanday xizmetinin` buljimaytug`in minezlemesi boladi, bala oynap, mektep oqiwshisi oqip, adam miynet etip atirsa da-xizmettin` barliq tu`ri barqulla diqqat, zeyin, ilgirlik, yad, oylaw, qiyal etiw menen ajiralmas baylanisli boladi, al olarsiz adamnin` heshqanday xizmeti a`melge asiwi mu`mkin emes. Ekinshi jag`inan psixikaliq protsessler xizmette ju`zege keledi, qa`liplesedi ha`m ta`rtipke salinadi. Psixikaliq protsesslerdin` ha`m adam xizmetinin` arasindag`i o`z-ara baylanis usilayınsha a`melge asiriladi.

**Xizmettin` stukturasi.** A`dette xizmetti onin` stukturasi (sostavi) ko`z-qarasinda alip qaraydi. Ba`rinen de burin xizmettin` maqsetlerin ha`m sebeplerin ayirip shig`aradi.

Adamnin` ha`rqanday xizmeti ol o`z aldina qoyatug`in maqsetleri, waziypalari menen belgilenedi. Maqset joq jerde xizmet te bolmaydi. Xizmet adamdi anaw yamasa minaw maqsetti o`z aldina qoyiwg`a ja`ne og`an erisiw ushin xizmetti sho`lkemlestiriwge iytermelegen belgili bir motivlerden, sebeplerden kelip shig`adi.

*Maqset degenimiz- bul adam sonin` ushin ha`reket etetug`in na`rse boladi` motiv degenimiz- bul adam ne sebepten xizmet etip atirg`anlig`i boladi.* Mine usi ko`z-qarasin`izdi med. intitutag`i oqiwin`izg`a alip qaran`iz. Sizin` maqsetin`iz qanday, bul oni tabisli tu`rde tamamlaw ha`m shipakerlik ka`sipti iyelip aliw. Al siz ne sebepten oqiy basladin`iz, ne sebepten med. instituti tamamlawdi o`z aldin`izg`a maqset etip qoydin`iz. Da`rhal sizin` yadin`izg`a sizdi usi sheshimge iytermelegen motivler tu`sedı.

A`dette adamnin` xizmeti tek g`ana qanday da bir motiv ha`m bir g`ana maqset penen emes, al en` jaqin ja`ne barg`an sayin uliwmasip ha`m uzaqlasa beretug`in maqsetler menen motivlerdin` pu`tin bir sistemasi menen belgilenedi. Ma`selen siz mine usi sabaqlıqtı u`yrenip otirsiz. En` jaqin maqset- usi baptin` mazmunin` o`zdlestiri aliw boladi. Al onin` izin ala anag`urlim alis maqset- psixologiyani jaqsi bilip aliw turadi. Adamnin` tek g`ana en` jaqin perspektivalardi emes, al alislarin da ko`re biliwi a`hmiyetli boladi- bul na`rse og`an qiyinshiliqlarg`a qarsi gu`res ju`rgiziwdı, ha`m tosquinliqlardi jen`ip shig`iwdi ku`sh bag`ishlaydi, al aralıq na`tiyje erisiw adamdi alg`an bag`ıttan qaytarmaydi.

Xizmetti motivatsiya da`rejesine qaray da motivler ja`miyetlik yamasa attan aniq tar jeke xarakterge iye boliwına qaray da bahalanadi. Jaqsi ta`rbiya ko`rgen adamda ja`miyetlik motivler jeke ma`nige iye boladi, onin` o`zinin` de jeke isi bolip qaladi.

Ku`shli sezimlerdin`, ko`bine se ku`shli ta`siyir jasaytug`in qozdiriwshilardin` usınday jete an`g`arilmag`anlig`i, tu`sinilmegen ha`reketlerdi *impul`siv* ha`reketler dep ataydi.

Ha`reketlerdi praktikaliq ha`m aqıl ha`reketleri dep ayiradi. Olar o`z-ara tig`iz baylanisqan boladi. Praktikaliq ha`reketler (zatları manipulyatsiyalaw, konstruktivlik ha`reketler, mektep qasında islenetug`in ha`reketler) bilip aliw xizmetinde (zeyin ilgirlikte ha`m oylawda) u`lken a`hmiyetke ten`.

Adamnin` ha`reketleri so`ylew xizmetinen *ajiralmag`an* halda boladi. So`ylew xizmeti, so`z (sonin` ishinde ishki so`ylew ishten aytiwdı) adamnin` minez-qulqin ha`m xizmetin ta`rtipke saladı, og`an o`z

ha`reketlerin an`g`ariwda, ha`reketin` waziypaların so`z benen bildiriwde ha`m onin` planin belgilewde, ha`reketin` xarakterin o`zgeriwde, jol qoyilg`an qa`telerdi du`zetiwdе ja`rdem beredi.

Ha`rqanday xizmet mina to`mendegi komponentlerdi (sostav bo`leklerdi, zvenolardi, basqishlardi) ajiratip shig`ariwg`a boladi *maqsetti alg`a qoyiw* (konkret waziypani aniq tu`sinip aliw) basqishi, *jumisti planslatiriw basqishi`* ha`reket jasawdin` en` aqilg`a ug`ras usilin tan`lap aliw, egerde za`ru`r bolip qalg`an jag`dayda ag`imdag`i qadag`alaw ha`m xizmetti qayta quriw menen bir waqitta ju`rgiziletug`in *xizmetti orinlaw, a`melge asiriw basqishi`* bunnan son` egerde olar bar bolsa na`tiyjelerdi tekseriw, qa`telerdi du`zetiwdе, aling`an na`tiyjelerdi planlastirilg`an na`tiyjeler menen *salistiriw, jumistin` juwmag`in shig`ariw ha`m oni bahalaw ju`rgiziledi*.

Xizmettin` tu`rleri. Adamlardin` xizmeti ko`p tu`rli boladi, biraq sonda da oni negizgi u`sh tu`rli oqiw, miynet ha`m oyin tu`rlerine bo`liwge boladi. Geyde xizmettin` o`zine ta`n tu`ri retinde sport xizmetin, sonday-aq o`z-ara qatnasti ayirip shig`aradi.

Xizmettin` negizgi tu`ri retindegi miynetin` son`g`i na`tiyjesi ja`miyetlik paydali o`nimdi do`retiw boladi.

Joqari ja`miyetlik qunliliqtag`i jan`a, original tu`rdegi o`nimdi beriwshi texnikaliq oylap tabiwshiliq ko`rkem muzikaliq, a`debiy shig`armani do`retiw, h.t.b xizmet tvorchestvoliq xizmet depite ataladi. A`lbette, tvorchestvoliq xizmet uqiqlardin`, og`ada tiyanaqli, teren` bilimlerden`, iske qushtarliq penen qizig`iwshiliqtin` bar boliwın talap etedi. Bunnan tisqari tvorchestvoliq xizmet rawajlang`an qiyal etiwdi talap etedi.

**Ta`lim aliw-** bul ken` tu`rde bilimli boliw ha`m bunnan bilayg`i miynet xizmeti ushin za`ru`rli bilimlerdi, uqiqlardi ha`m ko`nligiwlerdi iyelep aliwg`a bag`darlang`an xizmet boladi.

Ta`lim aliw, birinshiden, rawajlandirg`ish boladi. Na`tiyjede mektep oqiwshisi tek bilimlerge ha`m uqiqlarg`a g`ana iye bolip qalmastan, onda aktiv tu`rdegi, o`z betinshe tvorchestvoliq oylaw rawajlanadi, oy-o`risi ken`eyedi, baqlawshilig`i qa`liplesedi, yadi ha`m diqqati jet`ilisip baradi.

Ekinshiden, ta`lim aliw ta`rbiyalawshiliq xarakterine iye boladi, ta`lim aliw protsesinde jeke adam qa`liplesedi, bir maqsetke bag`darlaniwshiliq, qatan`liq, o`z-ara ja`rdem beriw siyaqli bahali qa`siyetler ju`zege keledi.

Miynet xizmeti. Mekteptegi miynet ta`limi balani miynet etiwge psixologiyaliq jaqtan tayarlaydi. Ol miynetin` adam turmisindag`i a`hmiyetin tu`sinip, miynet quwanishin bilip aladi, onda miynet etiw tilegi ha`m uqibi, hu`rmet etiwge ta`rbiyalaydi.

Balalar oyini. Balalar turmisinda ayiriqsha u`lken a`hmiyetke iye boladi. Oyın- ta`rbiyalaw qurali. Oyın kollektivti do`retdi. Oyindag`i uliwma qisinispalar, tinishsizlaniwlar balalardi biriktiredi. Oında joldasliq sezimi, biri-birin o`z-ara quwatlaw ta`rbiyalanadi.

Xizmettin` tu`rlerin analiz jasawdi juwmaqlay otirip, adam xizmetinin` barliq tu`rleri anaw yamasa minaw da`rejede so`ylew menen baylanisli ekenin atap ko`rsetiw lazim. Birinshiden xizmetti sanali tu`rde ta`rtipke saliw ha`m basqariw, oylaw, demek, so`ylew xizmeti arqali a`melge asiriladi (basqasha etip aytqanda bul jerde xizmet ekinshi bir signal arqali ta`rtipke salinadi). Ekinshiden, adamnin` xizmeti, qa`de bolg`anınday-aq, kollektivlik xarakterge iye boladi ha`m so`z (til) adamlardin` o`z-ara qatnasinin`, baylanisinin` (kommunikatsiyasinin`) qurali bolip xizmet etedi.

Tema. Shaxs psixologiyasi (2 saat)

Joba.

- Indiv. Jeke adam. Individualliq.
- Shaxs haqqında tu`sinik.
- Shaxstin` psixologiyaliq o`zgeshelikleri.

**Psixologiyada jeke shaxs haqqında uliwma tu`sinik.** «Jeke shaxs» termininde su`wretlenetug`in shinq, usi terminin` etimologiyasinin` o`zinde ko`rinedi. «Jeke shaxs» so`zi (latin tilinen) a`wel bastan antik teatrdа ha`reket etiwshi adamlardin` belgili bir tipleri menen bekitilgen («qizg`anshaq», «qaharman, h.t.b») akter maskalarina (niqabına) («lichina» (perde) so`zin salistirin`) tiyisli bolg`an.

Son` bul so`z akterdin` o`zin ha`m onin` rolin an`lata baslag`an. Rimlilerde persona so`zi sha`rtli tu`rde onin` belgili bir sotsialliq funktsiyasin, rolin (a`ke shaxsi, patsha shaxsi, qazi shaxsi h.t.b) ko`rsetken halda qollanilg`an. Yag`niy aytqanda, jeke shaxstin` da`slepki ma`nisi-adamnın` belgili bir funktsiyasi yamasa sotsialliq roli.

Waqittin` o`tiwi menen jeke shaxs tu`sinigi belgili bir da`rejede sol konkret til ushin spetsifikaliq bolg`an ja`ne de ko`birek ma`nilik a`hmiyet, o`zgeshelik ha`m diapazon ha`rtu`rliligi menen toliqtirilip barilg`an.

Psixologiyada «adam» tu`siniginen tisqari anag`urlim tar ma`nidegi jeke adam degen tu`sinik qollaniladi. **Jeke Adam degenimiz - bul** tap sol adamnin` o`zi, biraq, ol tek ja`miyetlik, sotsialliq tiri jan retinde qaraladi. Jeke adam degenimizde biz biologiyaliq, ta`biyiy ta`replerin esapqa almaymiz.

Bunday jag`dayda sotsialliq ko`z-qarastan jetkilikli da`rejesi na`zerde tutiladi-na`reste yamasa ruwxiy awiriw adam jeke adam dep esaplana almaydi.

Psixologiyada adam ha`m jeke adam degen tu`sinikler menen bir qatarda jeke minezli adam degen tu`sinikte qollaniladi. Ha`r bir adamnin` o`mir joli, onin` turmis ha`m xizmet, ta`lim-ta`rbiya aliw sha`rayatlari o`zine ta`n ja`ne ta`kiralnabaytug`in boladi, sonliqtan da bir-birine pu`tkilley uqsap ketetug`in eki jeke adam joq ha`m boliwi mu`mkin emes. Tap mine usi adamnin` jeke kelbeti jeke qa`siyetli adam dep ataladi. Bul o`zine ta`n psixologiyaliq o`zgesheliklerdin` ta`kiralnabaytug`in birikpesi retindegi konkret varianttag`i jeke adam boladi.

Jeke adamnin` en` a`hmiyetli u`sh minezlemesin atap o`temiz.

- **Birinshiden, jeke adam qa`siyetlerinin` turaqlilig`i.** Jeke adamnin` psixikaliq ha`reketleri qanshama sa`nli, o`zgeriwshen` bolg`ani menen onin` psixikaliq du`zilisi belgili da`rejede turaqli ekenligi attan aniq ko`rinedi, al bul na`rse atap aytqanda usi jeke adamnin` minez-qulqin anaw yamasa minaw jag`dayda aldin boljap ko`riniwge imkaniyat beredi.

- **Ekinshiden, jeke adamnin` birliqi.** Jeke adam bir pu`tin na`rseden ibarat boladi, onda ha`rbir qa`siyet basqalari menen tig`iz baylanisqan ha`m sonliqtan da jeke adamnin` ha`rbir qa`siyeti o`z a`hmiyetine, ko`binese jeke adamnin` basqa qa`siyetleri menen o`z-ara baylanisiwina qaray pu`tkilley ha`rqiyl a`hmiyetke iye boladi.

- **U`shinshiden, jeke adamnin` aktivligi.** Aktivlilik do`gereke a`tiraptag`i du`n`yani bilip aliwg`a, o`zgertiwge, qayta du`ziwge, o`z-ara basinin` ta`biyatina, o`zinin` psixikaliq du`zilisin (o`zin-o`zi ta`rbiyalawdi) o`zgertiwge bag`darlang`an ko`p tu`rli ha`m ha`r ta`repleme xizmette ko`rinedi.

Jeke adam-og`ada quramali bir pu`tin na`rse boladi. Biraq mine usi quramali bir pu`tin na`rsenin` u`sh tiykarg`i ta`repin yamasa, psixologlardin` aytatug`ini siyaqli, u`sh bo`legin ajiratip shig`ariwg`a boladi.

- Bul jeke **adamnin` bag`darlaniwshilig`i**, onin` do`gerek- a`tiraptag`i du`n`yag`a bolg`an qatnaslarinin` sistemasi. Bug`an jeke adamnin` minez-qulqinin` motivleri (jeke adamda anaw yamasa minaw minez-quliqqa, yaki xizmetke qushtarlandiratug`in sebeplerdi motivler dep ataydi), atap aytqanda onin` talaplari, sezimlari, ma`pleri jatadi.

- Bul jeke **adamnin` mu`mkinshilikgi**, onin` xizmetinin` (atap aytqanda uqibinin`) tabisli bolip shig`iwinin` aldin ala psixologiyaliq sha`rtleri.

- Jeke adamnin` minez-qulqinin` stili, psixologiyaliq o`zgeshelikleri (temperamenti ha`m xarakteri) boladi. Basqasha etip aytqanda, jeke adam qanday ha`reket etetug`ini ha`m ol nege basqasha emes, al usilayinsha ha`reket etetug`ini menen sipatlanadi.

**Jeke shaxstin` en` a`hmiyetli sipatlamalarinin` biri-o`zin, o`z is-ha`reketin bahalaw**, topardag`i o`z ornin ha`m topardin` basqa ag`zalarina o`z qatnasin na`zerde tutatug`in-o`zine baha beriwi. Adamnin` jedelligi ha`m o`zin jetilistiriwge umtiliwi usig`an baylanisli. Ol adamnin` o`z-o`zine talabinan ja`miyetlik talapta ko`rinetug`in sirtqi bahanin` a`ste-aqirin interiorizatsiyasi joli menen rawajlanadi.

Qatnasqa talap balalarda basqishpa-basqish rawajlanadi. Da`slep-bul u`lkenler ta`repinen diqqatqa umtiliw, son`olar menen birge islesiwge, keyin ala bala olar menen bir na`rselerdi birgelikte islegisi kelip qalmastan, olardin` hu`rmetin sezgisi keledi, ha`m son` bir birin tu`siniwge za`ru`rlik payda boladi. Balanin` ata-anasi menen qanday qatnas ornatatug`inlig`i, bul qatnasta onin` orni qanday bolatug`inlig`inan onin` o`zine bolg`an qatnasi baylanisli. Ata-analar sebezsiz o`z balasinin` real ha`m oylap tabilg`an jetiskenliklerin maqtanish etiw balada ko`terin`ki umtiliwshiliq da`rejesinin` qa`liplesiwine alip keledi. Sonin` menen birge ata-ananin` balasinin` mu`mkinshiliklerine isenbewi, balanin` negatizmin bastirip taslaw balada o`z a`zziligin, jetilispegenligin seziwge alip keledi.

O`zine unamli baha beriwdi rawajlandiriw ushin, bala ha`zirgi waqitta qanday, jaqsi yamasa jaman (bu`gin qazan-tabaq juwdi ma yamasa kesani sindirip qoydi ma) ekenliginen qattiy na`zer muhabbat penen qorshalg`an boliwi kerek. Ba`rha ata-ana muhabbatin seziw balada jeke bahalilig`i sezimin payda etedi, bunda ata-ana onin` konkret bir is-ha`reketlerine haq niyetli bahasin beriwdi toqtatpaydi. Biraq ata-ana xosh ko`rmeytug`in qiligin balag`a berilgen uliwma baha menen baylanistiriwi kerek emes. Misali, eger bala o`tirik so`ylese oni jazalaw kerek, biraq og`an aldawiqshisan` dep aytiwdin` keregi joq. Ata-analardin` aytqan negativ ga`pi balanin` sanasinda bekkemlenedi ha`m o`zine baha beriwdi o`zgertedi.

Kishi mektep jasindag`i balalarda o`zine baha beriwi a`tiraptag`ilardin` pikir ha`m bahalarina tiykarlanadi ha`m kritikaliq analizsiz, tayar tu`rinde qabillanadi. Bunday sirtqi ta`sirler o`spirimlik jasina shekem ju`da` a`hmiyetli.

O`zin unamli bahalawshi o`spirimlerden` tayarbiyalang`an shan`araqtag`a avmosferani u`yrengende, bunda bala menen ata-anasi arasinda tig`iz baylanis bar ekenligi aniqlang`an. Ata-analar balalarinin`

mashqalalarina teren` qizig`iwshiliq bildirgen, olardin` sheshiwinde qatnasqan ha`m o`z balalarin tek g`ana qizig`iwshiliq ha`m bawirmanliqqa emes, al hu`rmetke ilayiqli dep esaplaytug`inlig`in ko`rsetken. Ata-ananin` bunday qatnasi balani o`zin unamli dep ko`riwge iytermelegen dep shamalaw mu`mkin.

Balalar, a`dette mektepke unamli qatnas penen keledi. .aqittin` o`tiwi menen, uqiylilig`i az yamasa a`zzi tayarlang`an balalarda jaman baha aliw siyaqli ashshi ta`jiriybe toplanadi, sonda motivatsiya o`zgeredi-mektep ha`m oqiwg`a qatnas keri boladi, unamsizg`a aylanadi, oqiwdag`i o`sip baratirg`an qiyinshiliqlar o`zine beriletug`in bahani da to`menletedi.

O`zin bahalawdin` to`menlewini`n aldın aliw ushin N.A.Menchinskaya to`men oqiwtug`in balalar kishkene balalarg`a oqitiwshiliq qiliwin maqsetke muwapiq dep esaplaydi. Sonda balada bilim aliwdag`i kemshilikleri toliqtiriw niyeti payda boladi, al bul tarawdag`i tabis onin` o`zin bahalawini`n normallasiwina ta`sir etedi. O`zin adekvat bahalawdin` buziliwi mektepke bariwg`a jaqsi tayarliq ko`rgen balalarda da boladi. Ko`rilgen jaqsi tayarliq penen bala kishi klasslarda qiyalmastan jaqsi bahalarg`a oqiwdi. An`sat tabisqa erisiw arqali ol ba`rha maqtawg`a esitiwge u`yrenip, umtiliwshiliqtin` joqari da`rejesi ha`m o`zin joqari bahalaw payda boladi. Joqari klasslarga o`tken son`, bul oqiwshtar, miynet uqiylarina iye bolmag`anlig`i sebepli o`z joldaslarinan u`stinligin jog`alta baslaydi, ha`m aqibetinde olardin` o`zin bahalawi birden tu`sip ketedi.

O`zin duris bahalawdin` qal`iplesiwinin` maqsetinin` g`a`rezliligine diqqat awdariw kerek. Amerikalı psixologlar Rozental` ha`m Yakobson eksperiment qoydi-oqiwshtin` jilinin` basında ayirim oqiwshtardan («kesh gu`llewshi») u`lken tabislardi tek jil aqirina barip ku`tiw mu`mkin dep ustazlardi isendirdi. Haqiyqattan da, «kesh gu`llewshi» dep belgilengen oqiwshtar tosattan alg`a shig`ip aldi. Bul eksperimentten keyin o`tkerilgen tekseriwidin` ko`rsetiwinshe, «kesh gu`llewshi» oqiwshtar o`z tabislarin basqa balalarg`a salistirg`anda haqiyqattan da jaqsilag`an. Bunday jaqsilawlar bir qansha da`rejege shekem ustazlardin` ku`tiwi menen belgilendi, olar o`zleri bilmegen halda, «kesh gu`llewshi»lerge qatnasta belgili bir ko`rsetpeni a`melge asirg`an, buni olar qarim-qatnasta, ju`zinin`, dawis toninin`, manerasinin` ayiriqsha ko`rinislerinde, uliwma oqiwshtig`a unamli qatnasin bildiriwshi barliq na`rsede bildirgen. Misali, eger ustaz oqiwshtin` joqari intellektual potentsialg`a iye ekenligin sezse, onnan juwapti ko`bireke, maqullawshi ju`z benen ku`tedi. Bunday eksperimentlerdi analizlewden ma`lim boliwinsha, eger ustaz oqiwshti menen qatnasta shidamsizliq etse, biypa`rwa tin`lasa, balada o`zin bahalawdin` pa`seyiwine ha`m u`lgeriwinin` real to`menlewine alip keledi eken.

Balanin` o`zine baha beriwinde u`lgeriwshiligi u`lken rol` atqaradi. Jaman oqiwtug`in balalarda klasslari menen qatnasinin` buziliwi ha`m minez-qulqinin` deformatsiyasi baqlanadi. Olardin` ayirimlari, o`zlerine biypa`rwaliqti sezse de bar ku`shi menen balalarg`a umtiladi, olardin` diqqatin o`zine qaratqisi keledi. Biraq to`men oqiwtug`in balalardin` ko`pshiligi passiv pozitsiyani iyeleydi, jalg`izliq sezedi. Bunday balalar indemes, konfliktli bolip, mektepten tisqaridan qatnas izleydi.

O`spirimnin` tek bir ha`reketine berilgen ha`tteki en` jaman bahada onin` zeynine onshelli awir tiymeydi, o`ytkeni onin` o`z bahalawina qatnasi joq. Bul onin` jeke shaxsinin` kemsitiliwi sipatında qabillanbaydi. Biraq oni uliwma bahalawda ha`tteki jen`il kritikanin` o`zi balani awir jaraqatlaydi, o`ytkeni bul unamsiz qatnas sipatında qabillanadi.

Umtiliwshiliq da`rejesi ne ushin adam tabistan son` quwanbaytug`inlig`i ha`m sa`tsizliklerden son` qapa bolmaytug`inlig`in tu`siniw mu`mkinshiligin beredi. Bunday tan` qalarliq reaksiya usi waqitta bar bolg`an umtiliwshiliq da`rejesi menen tu`sindiriledi. Eger u`lken tabislarg`a niyiet etilgen bolsa quwaniwdin` keregi joq, al eger tabis ku`tilmegen bolsa onda qapa boliwg`a da sebep joq.

Umtiliwshiliq da`rejesi adamnin` o`z uqiylarina baylanisli ha`m belgili bir reputatsiyani jen`ip aliwg`a, o`zi ushin a`hmiyetli bolg`an adamlar toparında hu`rmetke erisiwge umtiliwda ko`rinedi. Bug`an ya ja`miyet ushin paydali ha`reketler-do`retiwshilik ha`m miynette ayiriqsha jetiskenlikler-yamasa bul tarawda hesh qanday ku`sh jumsamastan-kiyiniw, shash tu`rmegi, minez-qulqil stilindegi ekstravagantliq penen erisiw mu`mkin.

O`zin hu`rmetlew da`rejesi tabis ha`m umtiliwshiliq da`rejesinin` o`z-ara qatnasina baylanisli. Umtiliwshiliq qanshelli joqari bolsa, adam o`zin qanaatlantug`an seziwi ushin tabislar da sonshelli joqari boliwi kerek. A`dette, o`zin pa`s ha`m adekvat bahalawshi adamlarda o`z is-ha`reketleri na`tiyjelerinen uzaq waqit qanaatlanbaw, onin` na`tiyjeliligini pa`seytedi.

Umtiliwshiliqtin` joqari biraq ju`da` ba`lent bolmag`an da`rejesi adamnin` minez-qulqina unamli ta`sir etedi. O`ytkeni ol uzaq waqit dawam etiwshi sa`tsizlik ha`m o`zin ta`n aliwdin` bolmawini qarsi tura alatug`in o`z mu`mkinshiliklerine teren` isenim, o`zine isenimdi beredi. (Bunnan keyin «o`zin hu`rmetlew» ha`m «o`zin bahalaw» terminleri sinonim sipatında qollaniladi).

Ta`kirarlaw ushin sorawlar.

- Jeke adam degenimiz ne
- Jeke adamg`a kimler kirmeydi.
- Jeke adam bag`darlaniwshilig`i degenimiz ne.

- Xizmet degenimiz ne.
- Ol haywanlar is-ha`rektinen nesi menen ayriqshalanadi
- Is-ha`rekettin` maqseti ha`m sebebi degenimiz ne
- Olar arasindag`i qarim-qatnas qanday
- Jaqin ha`m uzaq motivatsiya arasindag`i ayirmashiliq nede
- Xizmettin` tiykarg`i komponentlerin atap o`tin`
- Teoriyalik ha`m praktikaliq is-ha`reket neden ibarat
- Xizmettin` tiykarg`i tu`rlerine salistirmali sipatlama berin`

Tema: Qarim-qatnas ha'm topar psixologiyasi (2 saat)

Joba:

1. Qarim-qatnas tu'sinigi ha'm onin' tu'rleri.
2. Qarim-qatnas tosiqlari.
3. Toparlar tu'sinigi ha'm olardin' tu'rleri.
4. Topar o'zgeshelikleri.

Psixologiyada qatnas tu'sinigi. Adamlar arasindagi qarim-qatnas ha'm onin' nizamliqlari adamlar turmis ta'rzinin' barliq tarawlarinda basqa adamlar menen bolatug'in o'z-ara qatnasiqlardin' en' a'hmiyetli sha'rtlerinen biri bolip esaplanadi. Adamnin' aqili, erki, sezim ma'deniyati, ta'rbiya ko'rgenligi, iybeliligi ha'm sol siyaqli barliq qa'siyetler qarim-qatnas arqali qaliplesken. Sonin' menen birge uyqizizliq, bas awiriw, nevrozlar, insul'tlar, infarktler ha'm basqa da tu'rli kesellikler, sonday aq ishimlikke, narkotik zatlarg'a o'sh boliw, ha'tteki o'z janina qast qiliw, bulardin' barlig'i sol qarim-qatnas na'tiyjesi esaplanadi. !psanalarda aytiliwinsha, dana Ezop o'zinin' xojeyininin' {Mag'an birinshi, du'n'yadag'i en' mazali tag'amdi keltir ha'm onnan son' en' biymaza, jag'imsiz tag'amdi keltir}, -dep buyirg'aninda, ol ekewinede qaynatilg'an tildi a'kelgen eken. Demek, til, qarim-qatnas, so'ylesiw insan o'mirinde onnan qanday paydalaniw, oni qanday isletiw, qanday sho'lkemlestiriwine qarap, onin' ushin en' a'ziz, en' qadirli bolwi yamasa kerisinshe en' qorqinishli, qayg'ili bolwi da mu'mkin.

Insaniyat rawajlanawinin' ha'zirgi basqishinda adamlardin' ku'ndelikli qarim-qatnasinin' tezlesiw, xaliq tig'izlig'inin' artip bariwi, adamlardin' turmis jag'dayinin' tez pa't penen o'zgeriw, olardin' ku'sheyip bariwi siyaqli jag'daylar bu'gingi ku'nde qarim-qatnas ma'deniyatinin' joqari da'rejede bolwiw talap etedi.

Qarim-qatnas ma'deniyati. Qarim-qatnas ma'deniyatına birinshiden, o'zin-o'zi biliw ha'm basqa adamlardi tu'sine aliw qa'biliyeti, yag'niy olardin' psixologyaliq qa'siyetlerin duris bahalay aliw, ekinshiden, olardin' minez-qulqina ha'm jag'daylarına say munasebette boliw, u'shinshiden ha'r bir adamg'a onin' individual qa'siyetlerine en' maqul keletug'in qarim-qatnas tu'ri, usili ha'm stillerin tan'lap biliw kiredi. Qarim-qatnas ma'deniyatin rawajlandiriw ushin adamg'a balaliqtan baslap basqa adamlarg'a hu'rmet ha'm shin kewlden mu'na'sebette boliw, olardin' da'rtine sherik boliw, g'amxorliq qiliw qa'biliyetlerin qa'liplestirip bariw kerek boladi. Qarim -qatnas en' birinshi adamnin' adam ta'repinen qabil etiliwinen baslanadi, onda da'slepki o'zara bahalaw a'melge asiriladi, da'slepki sezimler, intellektual mu'na'sebetler payda boladi ha'm bunnan son' tiyisli qarim -qatnas tu'ri a'melge asiriladi.

Psixologiyada belgilengen, qatnas quramali ha'm ha'r ta'repleme protsessi quraydi, ol bilimlendiriw, bunda ayirim ta'replerdi ayirip ko'rsetiw, yag'niy onin' du'zilisiz su'wretlew mu'mkin. Qatnas du'zilisiz minezlemesinde u'sh bir-biri menen baylanisli ta'replerdi atap ko'rsetedi.

- kommunikativ.
- interaktiv
- pertseptiv.

Qatnastin' bul ta'repleri funktsiya sipatında belgilenedi, bunda qatnas adamlardin' birgeliktegi turmisinda a'melge asiriladi.

Qatnastin' **kommunikativ ta'repi**, yamasa kommunikatsiya, so'ylesiwshi individler arasindagi informatsiya bo'lisiwden ibarat. **Interaktiv ta'repi** so'ylesiwshi individler arasindagi qatnasti, yag'niy tek g'ana bilim, ideyalar emes, al ha'reketler menen almasiwdi sho'lkemlestiriwden ibarat. Qatnastin' **pertsitiv ta'repi** partnarlardin' so'ylesiw boyinsha ha'm usi tiykarda bir-birin tu'siniw ornatiwda bir-birin qabillaw protsessin an'latadi.

Real shinliqta bul ta'replerdin' ha'r biri basqalardan bo'lek o'mir su'rmeidi ha'm tek g'ana tallawda olardi ayiriw mu'mkin. Qatnastin' atap o'tilgen barliq ta'repleri kishi toparlarda so'ylesiwdi sho'lkemlestiriw jag'daylarında, yag'niy adamlar arasında tikkeley baylanis jag'dayında ko'rinedi ha'm ayiriladi.

Psixologiyada qarim-qatnastin' uliwma belgilengen aniqlaması joq. A'dette, qatnastin' tiykarg'i ta'replerine (funktsiyalarına) ko'rsetiwshi su'wretlewshi aniqlama qollaniladi. **Qatnas**- bul «bir waqittin' o'zinde individlerin' ha'm birge ha'reket etiw ha'm informatsiyaliq protsess, ha'm adamlardin' bir-biri menen qatnas, ha'm olardin' bir-birine ta'sir etiw, ha'm bir-birin tu'siniw ha'm birge bastan keshiriw protsessi sipatında shig'iw mu'mkin bolg'an ko'p qirli ha'm quramali protsess».

Kommunikatsiya ha'qqında aytqanda, bul so'zdin' tar ma'nisinde, bunda adamlar birgeliktegi is-ha'reketlerinde bir-biri menen ha'r qiyli tu'sinikler, ideyalar, qizig'iwshiliqlar, keypiyatlar, sezimler menen bo'lisedi. Biraq qatnas ya xabar beriw, ya mag'liwmat almasiwg'a ten' bola almaydi. Qatnas protsessinde mag'liwmat tek g'ana jetkerilip qalmastan, qa'liplesedi, aniqlanadi, rawajlanadi. Sonliqtan-da, kommunikativ xabar-bul barliq waqitta sa'wbetlesip atirg'an adamlar ushin uliwma bolg'an ha'm olardin' uliwmalig'in payda etetug'in jan'a mag'liwmat islep shig'iw protsessi.

Qatnastin` da`sleepki sha`rti birinshi gezekte individtin` boliwi fakti, ol o`zinin` arasinda qanday-da bir kontakt du`ziwge shaması keledi.

Qatnas psixologiyasin izertlewdi belgilengen qatnas elementlerin u`yreniw arqali usinilg`an modelge bag`darlanip o`tkeriw mu`mkin. Bul pozitsiyadan yuridikaliq qatnas ta analizleniwı mu`mkin. Yuridikaliq qatnastin` na`tiyjeliligi kommunikator, yag`niy yurist o`zgesheligisiz, onin` abiroyi, kompetentligi, qatnasti quriw usilisiz tu`sinip bolmaydi. Ekinshi ta`repten, auditoriyanin`-jasi, sotsialliq-psixologiyaliq, jeke-psixologiyaliq o`zgesheligi, a` sirese a`hmiyetli. Qatnas mazmuni (mag`liwmat, tekst h.t.b.) eki polyusti biriktiriwshi esaplanadi. O`z gezeginde, belgilengen elementlerdin` ha`r birin bahalaw ushin o`z kriteriya ha`m ko`rsetkishlerin usiniw mu`mkin.

Qa`legen mag`liwmatti belgiler (znak) sistemasi arqali jetkeriw mu`mkin. Psixologiyada **verbal kommunikatsiya** (belgi sistemasi sipatında so`z qollaniladi) ha`m **ha`r qiyli so`zlik bolmag`an belgiler sistemasin qollaniwshi verbal emes kommunikatsiya** belgilenedi.

**So`ylesiw**- kommunikatsiyanin` en` universal quralı esaplanadi. So`ylesiw-bul adamnin` basqa adam menen ta`biyiy til arqali qatnas jasaw protsessi.

Til ja`miyetlik-tariyxıy ha`m sotsialliq. Ha`r qiyli ja`miyetlik jag`daylar, ha`r qiyli rawajlanıw jollari ha`r qiyli leksika, ha`r qiyli til du`zilisin payda etedi. Sonliqtan da qarim-qatnas na`tiyjeliligi uliwmalastiriwlar ushin uliwma tildi shamalaydi. Bilimlendiriw, uliwma ma`deniyat ha`m so`ylesw ma`deniyati siyaqli faktorlar da a`hmiyetli.

Psixologiyada ha`m **psixolingvistikada** so`ylesiwdi basqalarg`a arnalg`an sirtqi, ha`m o`zi ushin arnalg`a ishkiye bo`ledi. O`z gezeginde, sirtqi so`ylesiw awızsha ha`m jazba boliwi mu`mkin. *Awızsha so`ylesiw monologiyaliq ha`m dialogiyaliq* bolip bo`linedi. *Monologiyaliq so`ylesiw* gu`walardin` ko`rsetpesi, operativ doklad h.t.b formasında boladi. Atap o`tilgen tu`rlerdin` ha`r biri o`zinin` sotsialliq-psixologiyaliq o`zgesheligine iye.

Qatnastin` a`hmiyetli usılı *dialog*, yag`niy sa`wbetles ta`repinen qollap-quwatlanıp otirg`an, birgelikte talqılanıp atirg`an ha`m qanday da bir ma`seleni sheshiwge qaratilg`an so`ylesiw esaplanadi. Dialogtin` toliqlig`i, ken`ligi ha`m bo`lekleniwı ha`r qiyli boliwi mu`mkin. So`ylesiwde adamlar bir birin` «yarım so`zden» tu`sinetug`in da`rejede qisqa boliwi mu`mkin. Bul olardin` ne haqqında ga`p ketip atirg`anlig`in qanshelli jaqsi tu`siniwinde, sa`wbetleslerdin` qanshelli jaqin, bir-birin tu`siniwge bolg`an umtiliwshilig`i qanshelli ku`shli ekenligine baylanisli. Misali, sa`wbetlesler arasinda ishki kontaktin` bolmawı, sa`wbet predmetine qatnastin` ha`r qiyililig`i, so`ylesiwdin` shin ma`nisin tu`siniwde qiyınshiliq payda etip, so`zdin` toliq ha`m ken` du`ziliwin talap etedi.

Qatnas protsessinde jiwi dialogtin` fakticheskiy, informatsiyaliq, diskussiyaliq ha`m ishki sirin aytiw tipi ushirasadi.

Fakticheskiy dialog-bul tek g`ana dialogti, sa`wbetti uslap turıw ushin so`zlik viskazivanieler menen almasiw. Ayirim ma`deniyatlarda faticheskiy qarim-qatnas ritual xarakterine iye, o`ytkeni individke o`z qa`wimleslerine baylanisliq sezimin payda etedi. **Informatsiyaliq dialog**-bul ha`r qiyli qa`siyettegi mag`liwmatlar menen bo`lisiw. Jiwi yurisprudentsiyada orin aladi (mag`liwmat, shig`iw ha`m keyingi talqilaw formasında).

**Dialogtin` diskussiyaliq** tipi anaw yamasa minaw fakt, waqiya h.t.b tu`sinik beriw ayirmashiliqlari payda bolg`anda ha`r qiyli ko`z-qaraslar soqlig`isiwında ju`zege keledi. Diskutantlar ayiriqsha usil menen bir-birine ta`sir etedi. Minez-qulıqtin` belgili bir o`zgerisine erisiwge urinadi.

Ishki sirin aytiw dialog-en` isenimli qatnas-adam o`zinin` teren` sezimleri ha`m bastan keshiriwleri menen bo`lisiwı qa`legende payda boladi. Bul intım qatnas bolıp, individtin` bir birin qabillawı, o`mirdin` bahalılıqlari ha`m uliwma ma`nisin bo`lisiwge tiykarlang`an.

**Verbal so`ylesiw** universal esaplang`an menen, ol qatnastin` so`zsiz, yamasa verbal emes qurallari menen toliqtiriladi. Psixologiyada verbal emes qarim-qatnastin` to`rt tu`rin ayiradi- **kinesika, paralingvistika, proksemiku, vizual qatnas**. Qatnastin` ha`r bir formasi o`z belgili sistemasin qollanadi.

Kinesika- *jest, mimika, pantomimikani* o`z ishine alatug`in qatnas quralı sistemasi. Kinestik sistema denenin` ha`r qiyli bo`limlerinin` (qol-jestikulyatsiya, bet-mimika, poza-pantomimika) uliwma motorikasinin` aniq qabillaniwshi qa`siyetleri sipatında turadi. Denenin` ha`r qiyli bo`limlerinin` uliwma motorikasi adamnin` emotsional reaksiyasın ko`rsetedi. Kommunikatsiya jag`dayına optiko-kinetikaliq sistemasin` qosiliwi qatnasqa nyuans beredi. Bul nyuanslar ha`r qiyli millet ma`deniyatlarında sol bir jestti qollaniw ha`r qiyli ma`nini bildiriwi mu`mkin. Misal basti iyzew rus ha`m bolgarlarda bir-birine qarama-qarsi ma`nini bildiredi, ruslarda awa, bolgarlarda yaq degeni. A`tirapta ju`z berip atirg`anlardı duris tu`sinıw ushin ko`rkem ha`reketler ayirim tekstlerge biliw kerek bolg`an o`z aldına «tekstin` jasirin ma`nisin» usinadi. Ha`reket tili sirtqi ha`rekette ishki mazmundı ashadi. «Bul til-dep jazg`an edi L.Rubinshteyn-so`ylesiwdin` na`zik quralına iye. Bizin` ko`pshilik

ha`reketlerimiz-bul tutas bir metaforalar. Adam basqalardan joqariraq boliw ushin ko`kiregin kerise, yamasa bas adamlar aldinda basin iyse ol o`z personasi menen awispali ma`ni беретуг`in obrazdi su`wretleydi ».

Belgilerdin` **paralingvistikaliq ha`m ekstralingvistikaliq** sistemasi sonday aq verbal kommunikatsiyag`a «qosimsha»ni ko`rsetedi. Paralingvistikaliq sistema-bul vokalizatsiya, yag`niy dawis sapasi, onin` diapazoni, toni sistemasi. Ekstralingvistikaliq sistema-so`ylesiwge pauza, basqa da qosindilar, misali jo`teliw, jilaw, ku`liw, so`ylesiwdin` o`zinin` tempin kiritiw.

Proksemika-qarim-qatnastin` ken`islik ha`m waqitliq sho`lkemlesiwi normalari menen shug`illaniwshi psixologiyadin` ayiriqsha tarawi. Protsessti sho`lkemlestiriwdin` ken`islik ha`m waqti ayiriqsha belgilik sistemasi sipatinda shig`adi, ma`nilik nagruzkag`a iye, kommunikativ jag`day komponenti esaplanadi. Solay etip, partnerlardin` bir-birine ju`zlesip jaylasawi kontaktin` payda boliwina ta`sir etedi, so`ylewshige diqqatti bildiredi, arqadan baqiriw keru ta`rtiptegi ma`nige iye boliwi mu`mkin. Qatnasti sho`lkemlestiriwdin` ayirim ken`islik formalarinin` sa`wbettegi eki adam ushin da, massaliq auditoriyada da u`stinligi eksperimental da`lillengen.

Bul tarawdag`i bir qatar izertlewler kommunikativ jag`daylardin` ken`islik ha`m waqitliq konstantinin` o`zine ta`n toplanin` u`yreniw menen baylanisli. Bul bo`leklengen toplanlar «xronotip» dep atalg`an. Misali, «vagon jolawshisi» dep atalatug`in xronotip su`wretlengen. Qatnas jag`dayi o`zgesheligi bunda ayirim waqitlari ku`tilmegen ta`sir etiw na`tiyjelerin payda etedi-misali, eger bul «vagondag`i jolawshi» bolsa barliq waqitta da tu`sindirip bolmaytug`in birinshi ushirasqan adamin`a ashilisiw.

Vizual qatnas-bul da`slepki u`yreniw, intim qatnas penen baylanistirg`an ko`z benen kontakt. Biraq ha`zirgi waqitta bunday izertlewler spektri biraz ken`irek-ko`z ha`reketi menen ko`rsetiletug`in belgiler. Qatnas jag`daydin` ken`irek diapazonina kiritiledi. Bunday qatnas yuristlerdi jumisqa aliwda a`hmiyetli ma`niske iye bolip, bunday talqilawlar seminar sabaqlarinda talqilanadi.

**Qatnas o`z-ara baylanis sipatinda** Qatnastin` interaktiv ta`repi adamlardin` birgelikte jumislardi sho`lkemlestiriwinde ko`rinedi. Bul is-ha`reket boyinsha bilim ha`m ideyalar menen bo`lisiw erisilgen o`z-ara tu`siniw birgeliktegi is-ha`reket.

Bul is-ha`rekette bir waqittin` o`zinde ko`plegen adamlardin` qatnasiwi, ha`r kim og`an o`z u`lesin qosiwi kerek ekenligin bildiredi. Bul o`z ara baylanis birgeliktegi is-ha`reketti sho`lkemlestiriw sipatinda o`zinshe tu`siniw mu`mkinshiligin beredi.

Psixologiyada barliq mu`mkin bolg`an tu`rler eki qarama-qarsi tu`rlerge bo`linedi- **kooperatsiya** (birgelikte islew) ha`m **konkurenciya** (konflikt). Kooperatsiya birgeliktegi is-ha`reket, toparliq maqsetke erisildi sho`lkemlestiriwge mu`mkinshilik беретуг`in birgeliktegi ha`reket. **Konflikt**-bul birge ha`reket etiw sub`ektlerinin` bir-birine qarama-qarsi bag`darlang`an maqsetler, qizig`iwshiliqlar, pozitsiyalar, ko`z-qaraslardin` soqlig`isiwi. Da`stu`riy tu`rde konflikt o`z ara baylanisinin` negativ tipi sipatinda qaraladi. Ha`zirgi waqitta psixologiyada konfliktin` pozitiv ta`replerin aniqlawshi ko`plegen izerlewler o`tkerilgen. Olardin` uliwma lozungi «Konflikt-bunday a`jayip mu`mkinshilik».

Toparlar tu`sinigi ha`m olardin` tu`rleri. Pedagog o`z jumisi dawaminda tek g`ana ha`r bir oqiwshe menen bo`lek-bo`lek jumis alip barmastan, sonday-aq o`z quramina oqiwshe lardi birlestirgen, tu`rli-tu`rli toparlar - klass kollektivi, oqiwshe larder islep shig`ariw brigadasi, shan`araq ha`m ayirim jag`daylarda o`spirimdi o`z ta`sirine tartqan ko`she biyzarilari yamasa klasstin` o`zinde qandayda bir jetekshi do`gereginde birlesken balalar todasi menen oqitiwshe toparlar ha`m kollektivlerdin` tiykarg`i sotsial-psixologiyaliq nizamliqlarin biliwi sha`rt.

Topar- bul ma`lim belgige, ma`selen, klassliq birdeylikke, birgelikte xizmet ko`rsetiw din` mu`mkinligine ha`m sol siyaqlilar tiykarinda jirtip turatug`in insanlar birligi esaplanadi.

Toparlardin` tu`rleride sog`an say ta`rizde bolip, kishi ha`m u`lken toparlarga bo`linedi - o`z na`wbetinde olar da real, sha`rtli formal (ra`smiy) ha`mde formal emes (na`ra`smiy) toparlarga, rawajlaniw da`rejesi ha`r tu`rli bolg`an, yag`niy rawajlang`an ha`mde jeterli da`rejede rawajlanbag`an yamasa kem rawajlang`an toparlarga (birlespelerge, aralas toparlarga) bo`linedi.

U`lken toparlar** uliwma ma`kan ha`m zamanda o`mir su`rip atirg`an bir qansha adamlardi o`z ishine alatug`in sotsial uliwmaligti payda etetug`in toparlar tu`rinde boliwi mu`mkin. Bul tu`rdegi u`lken toparlarga ka`rxananin` miynet ja`ma`a`ti yamasa oqitiwshe larder bir-biri menen ha`mme waqit o`zara baylanista bolmasada, biraq bir basliqqa boysinatug`in, bir partiyaga, bir sho`lkemge kiretug`in, mektep turmisina tiyisli barliq uliwmalig esaplang`an qag`iydalarga boysinatug`in u`lken bir mekteptin` pedagoglar ja`ma`a`ti kiritilgen boliwi mu`mkin. U`lken toparlar ayirim belgileri (klassliq, jinisiy, milliy, jasi ha`m t. b. belgileri) ne qaray ajratilatug`in ha`mde birlestiriletug`in **sha`rtli toparlar tu`rinde boliwida mu`mkin. U`lken sha`rtli toparga kirgizilgen adamlar hesh qashan bir-birewi menen ushiraspag`an bolsada, biraq bunday toparga kirgizilgen ushin tiykar bolg`an belgilerge qarata uliwma sotsial ha`m psixologiyaliq ko`rinshe iye boladi. Sonday-aq, o`spirimler tu`rli qalalarda ha`m awillarda jasawina baylanisli bolmag`an halda bir u`lken sha`rtli toparga

birlestiriledi, mu'mkin, olar ha'r tu'rli millet tillerinde so'ylesiwleri, hesh qashan bir-birleri menen bir jerge toplanbag'an boliwlari mu'mkin h.t.b. Olardin' uliwma sotsial (orta mektep oqiwshilari), jas (12-15 jasar waqti), psixologiyaliq (rawajlanip kiyatirg'an u'lkeyiw sezimi, o'spirimlik da'wirinde o'zligin ko'rsetiwi h.t.b.) ko'rinishleri tiykarg'i belgilerine qaray bir-birine uqsas boladi. U'lken sha'rtli toparlardi u'yreniw (Jas psixologiyasinda, sotsial psixologiyada ha'm basqalarda) olardin' uliwmalig' q'a'siyetleri ha'r tu'rli bolg'anliqlari sebepli toparlarda jumis alip bariwdin' ilimiy tiykarlang'an strategiyasi ha'm taktikasin islep shig'iw imkaniyatini beredi. Sha'rtli (jas) topar sipatinda o'spirimlerden' o'zliginin' rawajlaniwinin' uliwmalig' nizamliqlarin bilgen halda pedagog mektepte ha'm mektepten tisqari mekemelerde ta'rbiyaliq jumislardi o'z waqtinda ha'm na'tiyjeli tu'rde alip baradi.

Kishi toparlar - ha'mme waqitta tikkeley baylanista bolip turiwshi topar bolip, og'an kiriwshi adamlardin' o'zara birgeliktegi real ha'reket ha'm olar ortasindag'i real o'zara mu'na'sebetler menen baylanisli bolip tabiladi. Bul toparlar ra'smiy (formal) boliwi, yag'niy yuridikaliq ta'repten islep shig'ilg'an huqiq ha'm waziypalarg'a, normativ tiykarinda ornatilg'an strukturag'a, tayinlap yamasa saylap qoyilg'an basshig'a iye boliwi mu'mkin. Sotsial miynet bo'listiriliwi sharayatlari bul toparlar sotsial ta'repten ko'rsetilip berilgen xizmetti orinlawi menen baylanisqan. Mekteplerdegi klassta kamolat topari a'ne sonday ra'smiy topar esaplanadi, oqiwshilardin' sotsial ta'repten za'ru'r bolg'an xizmetin jolg'a qoyiwda olardin' roli ha'm a'hmiyeti ju'da u'lken.

Sonday aq yuridikaliq ta'repten ko'rsetip berilgen statusqa iye bolmag'an, biraq sho'lkemlesken shaxslarara mu'na'sebetler (dosliq, awzibirshilik, birdey pikirlewshiler, isenim h.t.b.) sistemasi menen ko'rinetug'in rasmiy emes (ko'binshe olardi formal emes dep ataydi) toparlar da ayriqsha ajiralip turadi. Olar ayriqsha ajiralip turatug'in uliwmalig' (ma'selen, tu'rli mektepler ha'm ka'sip-o'ner bilim jurtlarinin' mototsikl sportina qiziwshilari uliwmalig'i negizinde birllesken bir neshshe oqiwshisi) sipatinda ju'zege keliwi ha'm ra'smiy toparlar ishinde jeterli da'rejede turaqli ko'rinske iye boliwi (klasstag'i dosliq, q'a'dirdanliqqa aylaniwi) mu'mkin. Aqibette ra'smiy topar o'zinin' barliq ko'rinishlerin saqlap qalg'an halda ra'smiy emes toparlardin' barliq pa'ziyetleri (bekkem dosliq qatnasiqlari, topar ag'zalarinin' o'zara awzibirshiligi h.t.b.) ne de iye boliwlari mu'mkin. Solay etip, ra'smiy ha'm ra'smiy emes toparlar ortasindag'i shegaralar sha'rtli ha'm salistirmali esaplanadi. Oqiwshilardin' bul tu'rdegi ra'smiy emes toparlarin payda etiw oqitiwshinin' alip bariwi lazim bolg'an ta'rbiyaliq jumisinin' za'ru'rli waziypasi bolip tabiladi. Bunday toparlardin' barlig'i mektep oqiwshilari kiretug'in sol ra'smiy toparlardi bekkemlegen ha'm olardin' xizmetin bayitqan bolar edi.

Ha'r qanday (u'lken ha'm kishi) toparlardag'i qatnas ha'm xizmet a'ne sol toparlarga kiretug'in adamlardin' turmis ta'rizin belgilep беретug'in ha'mde olardin' qa'diriyatlarin, ideallar, du'n'yaqarasin qa'liplestiretug'in sotsial mu'na'sebetler menen belgilenedi ha'm bag'darlap turadi. {Individ} -bul sotsial tiri jan. Sonin' ushin onin' o'mir su'riwi qanday ko'rinite bolmasin ha'm eger ol ha'tte basqalar menen birgelikte keshiretug'in tuwridan-tuwr kollektivlik o'mir keshiriw tu'rinde ju'z bermegen jag'dayda da ja'miyetlik turmistin' ko'rinishi bolip tabiladi.

Toparlar rawajlaniwinin' da'rejesi yamasa statusi olardi ta'riyplewdin' en' a'hmiyetli negizi esaplanadi. Toparliq rawajlaniw da'rejesi - shaxslarara mu'na'sebetlerdin' rawajlang'anlig'inin' belgisi, toparlar rawajlaniw protsessinin' na'tiyjesi bolip tabiladi. Topardin' bul tu'rdegi o'lshew (parametri) turmis keshiriw da'wiri, kommunikatsiyalar mug'dari (topar ag'zalarinin' belgili waqit aralig'inda bir-birlerine qabarlasqan sani), ha'kmayat ha'm boysiniw mu'na'sebetleri h.t.b. lar toparlardin' qa'lipleskenliginin' o'lshevi sipatinda xizmet qiladi. Psixologiyada topardin' xizmetin, ondag'i shaxslarara mu'na'sebetler xarakterin belgileytug'in qa'diriyatlardi topar ta'rizinde rawajlaniw da'rejesin aniqlaw ushin tiykar sipatinda qabil qilg'an. Rawajlaniw da'rejesine qaray toparlardin' - kollektivler, ja'miyetlik bag'dardag'i sho'lkemler, aralas toparlar, ja'miyetlik bag'darg'a qarama-qarsi sho'lkemler ha'm birllespelardin' psixologiyaliq topari a'ne sol tiykarda payda boladi. Topar sipatinda rawajlaniwidin' joqarg'i da'rejesi kollektivlerge ta'n xizmette ha'm shaxslarara mu'na'sebetlerde ko'zge ko'rinedi.

Toparg'a kiriwshi adamlar bir-birlerine salistirg'anda ha'm topar ba'nt bolg'an xizmetke salistirg'anda bir qiyli ko'z-qarasta tura almaydi. Topardin' ha'r bir ag'zasi o'zinin' isshen'ligi ha'm shaxsiy pa'ziyetlerine, o'z statusina, yag'niy onin' toparda tutqan orni haqqinda mag'liwmat беретug'in etip, bekitilip qoyilg'an huqiqlari ha'm waziypalarina, onin' xizmetleri ha'm pa'ziyetleri topar ta'repinen ta'n aliniwi, yaki bolmasa ta'n alinbaslig'in sa'wlelendiretug'in, tutqan ornina baylanisli topardag'i shaxslarara mu'na'sebetler sistemasinda belgili abiroyg'a iye boladi.

Oqiwshilardin' bir-biri menen sportqa tiyisli bolg'an barliq tarawlarda atag'i shiqqan abiroyli adam sipatinda mu'na'sebette boladi birewi menen na'zik ma'seleler haqqinda ju'da jaqsi ha'm shin kewili menen sa'wbetlesiw mu'mkin. Basqasi menen bolsa, uliwma hesh na'rse haqqinda so'ylesip bolmaydi~ birewine bolsa tap o'zin'e isengendey iseniw mu'mkin, basqasina bolsa hesh isenip bolmaydi. Bulardin' ha'mmesi ha'r bir

oqiwshe belgisi statusqa ha'm abiroyg'a iye bolg'an mektep klasinda topardin' jeterli da'rejede ha'r tu'rli bo'leklerge bo'liniwine alip keledi.

Psixologiyada topar ishindegisi bo'liniwidin' eki tiykarg'i sistemasi- sotsiometrik ha'm referentometrik abzal ko'riw ha'm tan'lawlar ayriqsha ajralip turadi.

Jaqsisi oqiwshe boliwi mu'mkin, biraq doslarina jaqpawisi, klasstag'i en' ta'rtipsizler sapinda boliwi, biraq ja'nede ko'pshilik adamlar ushin a'ziz bolip qaliwi da mu'mkin. Jaqsisi ko'riw -ishkisi sezimlerge bola abzal ko'riw- topardag'i bo'liniwinde ju'da' a'hmiyetli faktor esaplanadi.

Amerikaliiq psixolog J. Moreno toparlarda shaxslarara abzal ko'riwshilikni aniqlaw usilin ha'm ishkisi sezimlerge berilip abzal ko'riwlerdi ko'rsetip beriw texnikasin usindi. Buni ol sotsiometriya dep atadi. Sotsiometriya ja'rdeminde shaxslarara birgeliktegi ha'reket protsessinde topar ag'zalarinda payda bolatug'in abzal ko'riwdin', pariqsizliq yamasa jaqtirmasliqtin' mug'dar da'rejesin aniqlaw mu'mkin. Sotsiometriya topar ag'zalarinin' bir-birlerin jaqsisi ko'riw yamasa jaman ko'riwin aniqlawda ken' qollaniladi.

Topar ag'zalarinin' o'zleri bunday qatnaslardi an'lay almasliqlari ha'm olardin' bar yamasa joq ekenligi haqqinda o'zlerine bilinbesligi mu'mkin. Sotsiometriya metodi ju'da' tez a'melge asatug'in bolip, onin' na'tiyjeleri matematik usil menen qayta islenedi ha'm jazba tu'rde ko'rsetip beriliwi mu'mkin. Sotsiometrik usildin' tiykarinda {Sen kim menen birge boliwdi qa'ler edin'?} degen tuwridan -tuwri soraw turadi. Ol adamlar ortasindag'i o'zara mu'na'sebetlerdin' qa'legen tu'rine qoyiliwi mu'mkin' sen kim menen bir partada birge otirg'in' keledi h.t.b.

Ta'kirarlaw ushin sorawlar.

- Jeke adam degenimiz ne
- Jeke adamg'a kimler kirmeydi.
- Jeke adam bag'darlaniwshilig'i degenimiz ne.
- Xizmet degenimiz ne.
- Ol haywanlar is-ha'rektinen nesi menen ayriqshalanadi
- Is-ha'reketin' maqseti ha'm sebebi degenimiz ne
- Olar arasindag'i qarim-qatnas qanday
- Jaqin ha'm uzaq motivatsiya arasindag'i ayirmashiliq nede
- Xizmettin' tiykarg'i komponentlerin atap o'tin'
- Teoriyaliiq ha'm praktikaliiq is-ha'reket neden ibarat
- Xizmettin' tiykarg'i tu'rlerine salistirmali sipatlama berin'
- Qarim qatnas haqqinda tu'sinik ha'm onin' a'hmiyeti.
- Qarim-qatnas du'zilis
- Qarim-qatnas qurallari. So'z qarim-qatnas qurali ekenligin da'liyen.
- Qarim-qatnas tu'rleri.
- Referent topar degenimiz ne.
- Kishi toparlar degenimiz ne.
- Formal xem noformal toparlar degenimiz ne.
- Lider" - so'zi neni an'latadi.

A'debiyatlar

- Gippenreyter Yu.B. Vvedenie v obshuyu psixologiyu.1988, s. 95-128.
- Leont'ev A.N. Problemi razvitiya psixiki. 1981 , s. 48-50, 212-223, 261-263, 276-283, 518-531.
- Leont'ev A.N. Deyatel'nost'. Soznanie. Lichnost'. 1975, s. 81-123, 247-251, 265-270, 277-284.
- Davidov V.V. Kategoriya deyatel'nosti i psixicheskogo otrajeniya. Vestnik MGU, Ser.14. Psixologiya . 1979, 34
- «Psixologiya slovar'» M- 1990.
- I.A.Karimov. «Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqietining poydevori», T., 1997 j.
- G'oziev. «Muamola psixologiyasi". T.,2002
- Krutetskii V.A. Psixologiya. N. Bilim baspasi, 1991
- «Boshkaruv muloxot psixologiyasi» Azizova.T- 2000.

Tema. Diqqat. (2 saat)

Joba:

1. Diqqat haqqında tu`sinik a`hmiyeti.
2. Diqqatın` fiziologiyaliq tiykarlari.
3. Diqqatın` qa`siyetleri.
4. Diqqatın` tu`rleri.

**Diqqat tuwralı tu`sinik.** Adamg`a mudami og`ada ko`p ha`rqiylı qozdirıwshılar ta`sir jasap turadı. Adamnıń sanası usı barlıq ob`ektlerdi bir waqıtta jetkilikli da`rejede anıq qamtiy almaydı. Qanday da bir na`rse ayqın sana shen`berinde boladı, qanday da bir na`rse tolıq tu`sinilmey qaladı, qandayda bir na`rse og`ada gu`n`girt boladı, al ko`plegen na`rseler pu`tkilley sezilmey qaladı. Do`gerek a`tiraptag`ı og`ada ko`p ob`ektlerden- zatlardan ha`m qubılislardan- adam o`zi ushin qızıqların, o`zinin` za`ru`rligine, turaqlılıq planlarına sa`ykes keletug`ınların ajaratıp aladı. Adamnıń ha`rqanday xızmeti ob`ektti ajaratıp shig`ariwdı ha`m pu`tkil oyın, diqqatın og`an ja`mlewdi talap etedi.

**Basqa ha`mme na`rselerge alan` bolmastań, sananı belgili bir ob`ektlerge yamasa belgili bir xızmetke bag`darlawdı ha`m ja`mlewdi diqqat dep ataydı.** Diqqat ba`rqulla og`ada ko`p basqa na`rselerden qanday da bir na`rseni ajaratıp alıw boladı. Bir ob`ekttin` og`ada ko`p basqa ob`ektlerden ajaratıp shig`arılıwda diqqatın` tan`lap alıwshılıg`ı dep atalg`an na`rse ko`rinedi` bir na`rsege diqqat awdariw bir waqıtın` o`zinde basqasına kewil bo`lıw boladı.

Mektep oqıwshılarının` psixikalıq xızmeti sho`lkemlestiriw qalayınsha o`zgerip turadı.

En` da`slep psixikalıq xızmet jolg`a do`gerek-a`tiraptag`ı jerge bag`darlang`an ha`m ja`mlengen edi, sayaxatshılar tap solardıń o`zin attan-anıq qabil etip atırg`an edi- olardıń pu`tkil diqqatı tek usını qabil etiw menen ba`nt edi. Biraq, onnan son` diqqat ulıwma o`simliklerge, onnan son` ot-sho`p o`simliklerine awıp ketti.

Bag`darlawshılıq refleksi yamasa I.P. Pavlovtin` atag`anı siyaqlı «bul ne» degen refleks diqqatın` da`slepki forması retinde barlıq jan`a ku`tilmegen, biyma`lim na`rseden ta`sirleniw boladı. Sabaqta oqıwshılar mug`allimdi qizig`iwshılıq penen tin`laydı. Qapı shiyqıldaydı ha`m yarım ashıladı, ha`mme eriksiz tu`rde qapig`a jalt qaraydı. «Bul ne»

Diqqat degenimizdin` o`zi, ma`selen, tap qabil etiw, yadta saqlaw, oylaw yamasa qiyal etiw siyaqlı psixikalıq protsess emes. Biz qabil etiwimiz yadta saqlawımız, oylawımız mu`mkin, biraq, «diqqat penen ba`nt» bola almaymız. Diqqat- bul adam aktivliliginin` ayırıqsha forması, ha`rqanday xızmettin` za`ru`rli sha`rti boladı. Bala oynasa da, oqıwshi oqısada, ilimpaz oylasa da, jaziwshi bir na`rse do`retse de olardıń xızmeti tabisli boliwinin` buljimaytug`ın sha`rti- jaqsi rawajlang`an diqqat boladı. Diqqat durıs sho`lkemlestirilme, oqıw materialın tolıq qamtiy almaydı. Oqıwshi qanshama talantlı bolsada onin` diqqatı jaman sho`lkemlestirilgen, ol ko`binese iqlassız ha`m umıtshaq bolsa, onin` bilimlerinde ba`rqulla olqı boladı.

Adamnıń diqqatı bag`darlang`an ob`ekttin` xarakterine qaray sirtqi ha`m ishki diqqatı ayırıp shig`aradı. Sirtqi diqqat degenimiz- bul do`gerek a`tiraptag`ı zatlar`a ha`m qubılislarg`a bag`darlang`an diqqat boladı. Ishki diqqat degenimiz- bul o`z pikirlerine, sezimlerine ha`m tolg`anislarina bag`darlang`an diqqat boladı. Bunday etip bo`lıw, a`lbette, belgili da`rejede sha`rtli boladı, o`ytkeni biz bir qatar jag`daylarda qanday da bir zatti yamasa qubilisti qabil etiwge baylanisli onı tu`sinip aliwg`a, onin` tup man`ızına jetiwge umtilg`an waqıtta diqqatı bir jerge ja`mlep pikir ju`ritemiz.

Diqqat ob`ektti en` jaqsi qabil etiw ushin jasalatug`ın bir qatar iykemlestiriw ha`reketlerinde ju`z beretug`ın sirtqi ko`riniske iye boladı. Adam spetsifikalıq tu`r-turbatqa enedi, tigilip qaraydı, berilip tin`laydı, artıqmash ha`reketler irkilip qaladı, tin`isi pa`sen`leydi- bir na`rsege qatti ishki diqqat awdarg`an waqıtta adam qilt etpesten, demin «ishine tartıp» qaladı, na`zeri heshna`rseni ilmegendey bolıp, alislarg`a tigiledi, usinin` na`tiyjesinde ol do`gerek-a`tirapqa alan` bolmaydı.

Kerisinshe jag`daylar siyrek gezlesedi- oqıwshi sirttan qarag`anda iqlassız bolıp ko`rinsede ol teren` turaqlı diqqatqa iye boladı. Sonlıqtan da diqqatın` sirtqi ko`rinsine qaray pikir ju`ritiwden go`re oqıwshılardıń xızmetin` mudami ha`m u`ziliksiz qadag`alap bariwdı a`melge asiriw za`ru`r boladı. Bunin` ushin sirttan qarag`anda diqqatlıday bolıp ko`rinetug`ın bazibir oqıwshını shaqiriw ha`m onnan mug`allim jan`a aytip bergenin ta`kirlawdı o`tinis etiw paydalı boladı.

**Diqqatın` fiziologiyaliq negizleri.** Bul o`z-ara baylanisliq sizlerge ma`lim bolg`anınday aq I.P. Pavlov ta`repinen aniqlang`an nerv protsessleri induktsiyasinin` nizami tiykarında ju`z beredi, al og`an muwapıq miy qabig`inin` bir uchastkalarında ju`z beretug`ın qozdiriwshılıq protsessleri miydin` basqa uchastkalarındag`ı irkiw protsesslerin` keltirip shig`aradı. Egerde adam diqqatın qanday da bir zatqa ja`mlegen bolsa, tap usinin` o`zi sol zat yarım sharlardın` qabig`inin` tiyisli uchastkasında qozdiriwshılıqti keltirip shig`aradı, qabıqtın` basqa uchastkalari bolsa, irkilip qaladı, na`tiyjede adam usı zattan basqa heshna`rseni ko`rmeydi, degendi bildiredi. Haqıyqatlıqtın` ga` bir, ga` ekinshi ob`ekti adamnıń miyinde qozdiriwshılıqti keltirip shig`atug`ınliqtan yarım

sharlardin` qabig`inda qozdirilg`an oray onda-olay-bilay awmasip ju`rgen siyaqli tu`sinik payda boladi, al usinnan diqqattin` bir zattan ekinshisine awmasip turiwi kelip shig`adi.

**Diqqat ha`m jeke adam.** Egerde adamda ba`rqulla diqqatli boliw a`deti qa`liplesken bolsa, onda diqqat onin` bekkemlengen, mudami o`zgesheligi bolip qaladi da, diqqatliliq dep ataladi. Diqqatliliq- jeke adamnin` a`hmiyetli sapasi boladi. Diqqatli adam baqlawshilig`i menen ayirilip turadi, ol do`gerek-a`tiraptag`i na`rselerdi anag`urlim toliq ha`m aniq qabil etip aladi, jeke adamnin` mine usi qa`siyetine iye bolmag`an adamg`a qarag`anda anag`urlim tabisli ta`lim aladi ha`m miynet etedi.

Diqqattin` tu`rleri. Diqqat erkin emes (aldin oylanbag`an) ha`m erkin (aldin oylang`an) boliwi mu`mkin. Erkin emes diqqat onin` o`zine ta`n formalarinda haywanatlarg`a da ta`n boladi. Erkin diqqat-diqqattin` spetsifikaliq insaniylik formasi boladi, ol tariyxii jaqtan adamnin` miynet xizmetinde payda boldi.

**Adamnin` heshqanday niyetsiz aldin ala qoyilg`an maqsetsiz payda bolatug`inin ku`sh jumsawdi talap etpeytug`in diqqat erkin emes diqqat dep ataladi.** Erkin emes diqqat, birinshiden sirtqi sebeplerdin` bizge ta`sir jasaytug`in qozdiriwshilardin` o`zgesheliklerinin` na`tiyjesinde ha`m ekinshiden, ishki tu`tkilerdin`, jeke adamnin` bag`darlaniwshilig`inin` na`tiyjesinde payda boladi. Adamg`a ta`sir jasawshi qozdiriwshilardin` o`zgesheliklerine to`mendegiler jatadi`

1. Qozdiriwshinin` ku`shi ha`m ku`tilmegenligi. Qatti ses, jaqtinin` qatti jarq etiw, qatti iyis ba`rqulla diqqatti o`zine tartadi.

2. Qozdiriwshinin` jan`a, ayiriqsha qarama-qarsiliqli boliwi. Oqiwshilar ele ko`rmegen jan`a markli a`dette tis jen`il mashinadiqqatin eriksiz o`zine tartadi.

**3. Ob`ekttin` jiljimalilig`i,** sonday-aq qozdiriwshi ha`reketinin` baslaniwi yamasa, kerisinshe toqtap qaliwi.

**Sanali tu`rde qoyilg`an maqsettin` na`tiyjesinde payda bolatug`in ha`m belgili da`rejede erikti jumsawdi talap etetug`in diqqatti erkin yamasa aldin oylang`an diqqat dep ataydi.** Bunday jag`dayda en` qolayli qozdiriwshiliqqa iye bolg`an uchastkani ekinshi signal sistemasinan keletug`in signallar quwatlap turadi.

Oqiwshilardin` turaqli erkin diqqatti ta`miyin etiw bir qatar sha`rtlerden g`a`rezli boladi.

1. Usi xizmetti orinlawda parizin ha`m minnetin tu`siniw.

2. Orinlanip atirg`an xizmettin` konkret waziypasin aniq tu`siniw.

3. :yrenshilikli jumis sha`rtleri.

4. Janapay qizig`iwshiliqlardin` payda boliwi.

5. Xizmet ushin qolayli sha`rtlerdi du`ziw, yag`niy unamsiz ta`siyir jasaytug`in basqa qozdiriwshilardi (televiziyaqli ko`rsetiwlerdi, qatti muzikani, shawqimdi) saplastiriw.

Diqqattin` qa`siyetleri. Tiysli qa`siyetti diqqattin` **ja`mlengenligi** dep ataladi. Biraq tek, usi g`ana a`hmiyetli emes g`oy. Adam diqqatin qanshama uzaq waqit dawaminda ta`miyinley alatug`inlig`i da yag`niy diqqattin` **turaqliq`i** a`hmiyetli boladi. Diqqattin` ken`ligi ko`z-qarasinan da ol zatlar di ha`m qubilislar di qanshama ken` tu`rde qamtiytug`ini jag`inan da bahalaw a`hmiyetli boladi. Usig`an muwapiq diqqattin` **ko`lemi** ha`m **bo`listiriw** siyaqli eki qa`siyeti ayirip shig`adi. En` son`inda diqqat qanshama epshil, ol bir ob`ekten ekinshisine qanshama tez **awisatug`inin** biliw a`hmiyetli boladi.

Ta`kirarlaw ushin sorawlar.

- Diqqat dep neni ataymiz
- Diqqattin` fiziologiyaliq negizleri tuwrali aytip berin`iz
- Erkin emes ha`m erkin diqqat qalay ju`z beredi.
- Diqqattin` tiykarg`i qa`siyetlerin sipatlap berin`iz.
- Diqqatin ta`rbiyalawdin` tiykarg`i jollari qanday.

A`debiyatlar.

- «Umumiy psixologiya» Petrovskiy. 1992 .
- «Psixologiya» Karimova. T- 2000.
- M.G.Davletshin, S.M.Tuychieva. «Umumiy Psixologiya», T.

Tema. Seziw ha`m qabil etiw. (2 saat)

Joba:

1. Seziw haqqında tu`sinik.
2. Seziwlerdin` klassifikatsiyasi.
3. Seziwnin` nizamlılıqlari.
4. Qabil etiw haqqında tu`sinik.
5. Qabil etiw din` tu`rleri ha`m qa`siyetleri.

Seziw barlıq psixikaliq qubilislar din` ishinde en` a`piwayisi esaplanadi. Ol adam basında sub`ektiv bolg`an yamasa erksiz, biraq ta`sir etiwshi onin` is-ha`reketine o`nim qayta islew, oraylıq nerv sistemasi a`hmiyetli qozdiriwshi, ishki yamasa sirtqi ortalıqta payda bolıwshi. Nerv sistemasına iye barlıq tiri ja`nlikler seziw uqibına iye. Sanalı seziwlerge keletug`ın bolsaq ol tek bas miyi ha`m bas miyi qabig`ına iye tiri janlarda g`ana bar. Misali adam uyqıda, narkozda, sananin` nawqaslı buziliwlarında ol du`n`yani sanalı qabillaw mu`mkınshiligine iye bolmaydı.

Seziw o`z sapası ha`m ko`p qiyılıg`ında qorshag`an ortalıqtin` qa`siyetlerin adam ushin a`hmiyetli ha`r qiyılıg`ın sa`wlelendiredi. Seziw organları yamasa adam analizatorları tuwılg`annan baslap stimul-qozdiriwshi (fizikaliq, ximiyaliq, mexanikaliq ha`m basqa ta`sirler) formasında g`i energiyanin` ha`r qiyli tu`rlerin qabillaw ha`m qayta islewge maslasqan.

Miyde do`gerek a`tiraptag`i du`n`yanin` sa`wleleniwi qalayınsha ju`z beredi. Miy mudami o`zin qorshap turg`an du`n`yada ha`m organizmnin` o`zinde ne bolıp atirg`anı tuwralı signallardı, do`gerek-a`tiraptag`i ortalıqtin` zatlari menen qubilisları tuwralı mag`liwmatlardı alıp turadı. Do`gerek a`tiraptag`i du`n`yanin` zatlari menen qubilisları ha`r qiyli qa`siyetlerin sapaları menen ajiralıp turadı ha`m miy usi zatlardı ha`m qubilislardı olardin` qa`siyetlerin ja`ne sapaların sa`wlelendirmesten turıp sa`wlelendire almaydı. Seziw en` a`piwayi bilip aliw psixikaliq protsessi boladı.

Seziw- bul do`gerek a`tiraptag`i du`n`nin` zatlarinin` ha`m qubilislarinin` usi payitta adamnin` miyine ta`sir jasap turg`an ayırım qa`siyetlerinin` miy qabig`ında sa`wleleniwi boladı.

Miy informatsiyani sirtqi du`n`yadan, organizmnin` o`zinen de alıp turg`anliqtan, analizatorlar sirtqi ha`m ishki boladı. Sirtqi analizatorlarda retseptorlar denenin` u`stin`gi betine shig`arıl g`an boladı. Ishki analizatorlar ishki organlarda ha`m tkanlarda ornasqan retseptorlarına iye boladı.

Seziwdin` tu`rleri.

Ba`rinen de burin sirtqi du`n`yadag`i zatlar din` ha`m qubilislar din` qa`siyetlerinin` sa`wleleniwi bolatug`ın seziwler din` **bes tu`rden ibarat toparin- ko`riw, esitiw, da`m, iyis seziw ha`m teri seziwlerden** ayırıp shig`ariwi lazim. Ekinshi topardı seziwler din` **organikaliq, ten`be-ten`lik seziwler, ha`reketke keltiriwshi seziwler** dep atalatug`ın, organizmnin` jag`dayin sa`wlelendiretug`ın u`sh tu`ri quraydı. :shinshi topardı seziwler din` eki **tiygizip seziw ha`m awiriwdi seziw tu`rleri** quraydı, olar ya birneshe seziwler din` jiyintig`ınan (tiygizip seziw) ya ha`r qiyli tu`rde ju`zege kelgen (awiriwdi seziwler) seziwlerden ibarat boladı. Ishki organlardan tu`setug`ın signallar a`dette onsha bilinbeydi, awiriw seziminen basqasi ko`binese an`lanbaydı, biraq oraylıq nerv sistemasi ta`repinen qabillanadı ha`m qayta islenedi. Bunday sezimler interotseptiv dep ataladı. Ishki organlardan mag`liwmatlar, og`an ishki ortalıq jag`dayi, yag`niy onda biologiyaliq paydalı yamasa ziyalı zatlardın` bar yamasa joq ekenligi, dene temperaturasi, onda bar suyiqliqtin` ximiyaliq qurami, basi ha`m t.b. haqqında xabarlay otirıp, tinimsiz tu`rde miyge kelip tu`sedi. Adamda sonday-aq, waqıt, tezletiw, vibratsiya, belgili bir turmisliq a`hmiyetke iye siyrek gezlesetug`ın qubilislar haqqında mag`liwmatlardı qamtiytug`ın seziwdin` bir-neshe spetsifikaliq tu`rleri bar. Zamanago`y mag`liwmatlarga qarag`anda adamnin` miyi og`an tu`sip turg`an mag`liwmatlar ta`sirinde tinimsiz jetilisip turatug`ın genotipik sha`rtlesken ha`m bir o`mirge aling`an (jetisken) programma boyınsha islewshi quramalı, o`zi oqitatug`ın esaplaw ha`m sonin` menen bir waqıtta sa`ykes mashina bolıp sanaladı. Bul mag`liwmatti qayta isley otirıp adamnin` miyi sheshim qabillaydı, buyriq (komanda) beredi ha`m olardin` orinlaniwin qadag`alaydı.

**Ko`riw seziwleri-** jaqtını ha`m ren`li seziwler- adamnin` sirtqi du`n`yani bilip aliwında jetekshi rol`dı atqaradı.

Esitiw seziwleri- ses dereginen jan-jaqqa tarap ketetug`ın hawa, bo`lekshelerinin` uzın boyınsha o`zgerip turiwi esitiw analizatorinin` qozdiriwshisi boladı.

**Da`m seziwleri-** tu`kirikti yamasa suwda erigen zatlar din` da`m retseptorlarınan ta`sir jasawdan kelip shig`adı.

Iyis seziwler- murin boslig`ında ornasqan iyisshil kletkalar iyis seziw organları boladı.

Teri seziwleri- eki tu`rin- taktillik (bir na`rsenin tiygenin seziw) ha`m temperaturaliq (issinin` ha`m suwıqtı seziw) seziwler dep ayırıp shig`adı.

Organikaliq seziwler- ashliqti, sho`ldi, toqliqti, ju`rek ayniwdi, buwliqqanliqti h.t.b. seziw jatadı.

Ten`be-ten`likti seziwler. Bastin` ha`reketi ha`m jag`dayi tuwrali xabar berip turatug`in ishki qulaqtin` vestibulyarlıq apparati ten`be ten`likti seziw organi boladi.

**Ha`reket etiwdi seziwler-** bul dene bo`leklerinin` ha`reketin ha`m jag`dayin seziw boladi.

Tiyp seziwler- zatlarda quramalap ko`rgen, yag`niy olarg`a ha`reket etip turg`an qoldi tiygizgen waqıtta teri ha`m ha`reket etiwshi seziwlerdin` jiyintig`inan birigiwinen ibarat boladi.

Awiriwdi seziwler-ha`rqiylı (terinin` u`stin`gi betinde ha`m ishki organlarda ja`ne bulshiq etlerde ornalasqan arnawla retseptorları «awiriw noqatlari» bar) ta`biyatqa iye boladi.

Seziwlerdin` uliwma nizamliqlari.

Qozdiriwshinin` en` da`slep biliner-bilinbes seziwdi payda etetug`in en` kishi mug`darin seziwdin` **absolyut bosag`asi dep ataydi.** Analizatoridin` ta`sirlengishligin, onin` ha`lsiz qozdiriwshilardi an`g`ariw uqibin bahalaw za`ru`rligi jiıy-jıyı payda boladi. Bunin` ushin usi **analizatoridin` absolyut ta`sirlengishligi degen tu`sinikten** paydalaniladi. Analizatorı bayqay alatug`in qozdiriwshilar qanshama ha`lsiz bolg`an sayin olar sonshama ta`sirlengish bola beredi. Basqasha etip aytqanda seziw absolyut bosag`asi qanshama pa`s bolg`an sayin, analizatoridin` absolyut ta`sirlengishligi ta`biyiy tu`rde sonshama joqari bola beredi.

Adam seziwdin` biliner bilinbes o`zgeriwin bayqawi ushin qozdiriwshinin` ku`shi qanshama bo`lekke artiwi tiyis ekenligin ko`rsetetug`in belgili da`rejedegi mug`dardi **ayirmashiliq bosag`asi** dep ataydi.

Analizatorlardin` ta`sirlengishliginin` olardin` ha`reket etiwshi qozdiriwshilarg`a iykemlesiwinin` ta`siriıyri astında o`zgeriwin **adaptatsiya yamasa iykemlesiw** dep ataladi.

QABIL ETTI.. Sirtqi qubilislar bızın` organimizg`a ta`sir ete otirip, seziw tu`rinde sub`ektiv effekt payda etedi. Seziw uqibi biz ha`m basqa barlıq tiri jang`a tuwilg`annan berilgen. Du`n`yani obrazlar tu`rinde qabil etiw uqibi tek adam ha`m joqari haywanlarg`a ta`n, bul olarda turmisliq ta`jiriybede qaliplesedi ha`m jetilisedi.

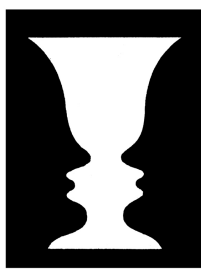
Adamnin` analizatorlarına ta`sir jasaytug`in zatlardin` ha`m qubilislardin` miy qabig`ında sa`wleleniwin **qabil etiw** dep ataladi. Seziw protsesinen ayirmashiliq adam qabil etken waqıtta zatlardin` ha`m qubilislardin` ayirim qa`siyetlerin emes, al do`gerek a`tiraptag`ı du`n`yanin` zatlari ha`m qubilislarin bir pu`tin halında bilip alatug`inında boladi. Ma`selen, biz qara ren`degi, qattiliqtin` ha`m tuwri mu`yeshliktin` jiyindisin emes, al klass doskasın qabil etemiz. Biz qabil ete otirip, sezimler toparin ayirip shig`arip ha`m olardi bir pu`tin obrazg`a biriktirip qoymastan, al usi obrazin tu`sinip alamiz, oni tu`sinemiz, bunin` ushin o`zimizdin` etkendegi ta`jriybemizdi qollanamiz.

Qabil etiwidin` tiykarin nervlik baylanislardin` quramali sistemasi quraydi. Da`slep biytanis zatti qabil ete otirip (ma`selen, limondi) bala onin` do`ngelek formasin ha`m sari ren`in (ko`riw analizatori arqali), onin` o`zine ta`n xosh iyisti seziw analizatori arqali, jumsaq, gedir-budir u`stin`gi betin (teri ha`m ha`reket etiwshi analizatorlar arqali), onin` tu`rshik da`min (da`m seziw analizatori arqali) sezedi. Solay etip, zat usi jag`dayda limon, quramali, kompleks tu`rdegi qozdiriwshi boladi. Basqasha etip aytqanda, **qabil etiwidin` tiykarin analizatorlar aralıq baylanislar dep atalatug`in baylanislar, ha`rqiylı analizatorlar arasındag`i baylanislar quraydi.**

Qabil etiwidin` tu`rleri. Qabil etiw protsessinde barlıq analizatorlar birgelikli rol` atqara bermeydi. Qabil etiwde qaysi analizator tiykarg`ı rol` atqaratug`inına qaray qabil etiwidin` ha`rqiylı tu`rlerin ayirip shig`aradi. Ko`riw, esitiw, tiyp seziw qabil etiw siyaqli tu`rleri en` ko`p taralg`an boladi. Qabil etiwidin` quramali tu`rleri qabil etiwidin` ha`rqiylı tu`rlerinin` jiyindisinan, birigiwinen ibarat boladi. Ma`selen, oqiw tekstin oni dawislap oqig`an waqıtta qabil etiw ko`riw ha`m esitiw qabil etiwlerinin` birigip ketiwi boladi.

**Adamnin` onin` jeke kelbetinin` o`zgesheliklerinen g`a`rezli bolatug`in qabil etilip atirg`an na`rsege belgili bir qatnasi qabil etiwidin` tan`lawshilig`ında ko`rinedi.** Qabil etiwidin` tan`lawshilig`i- bul basqa ob`ektlerge qarag`anda tek bir ob`ektlerdin` basim ko`pshiligin ayirip shig`ariwi boladi. Ha`r bir qa`niyge zatlardag`i ha`m qubilislardan tiykarinan alg`anda o`zin qiziqtiratug`in, o`zi u`yrentug`in na`rseni qabil etiwge umtiladi, ol o`zi qiziqqan zatlardag`i ha`m qubilislardag`i mayda-shu`ydelardi an`g`armaydi. Sonliqtanda ha`rqiylı qa`nigeliklerge iye bolg`an adamlarda ka`siplik qabil etiw tuwrali aytadi.

Qabil etken waqıtta adamnin` diqqat orayında turg`an na`rseni **qabil etiw ob`ekti**, al qalg`an barlıq na`rseni **fon** dep ataydi. Adamlar ko`p ko`shede o`z dostin`iz benen so`ylesip turip, siz alaman arasında o`z dostin`izdi attan-aniq ko`resiz, al barlıq adamlar topari siz ushin tek fon bolip qaladi. Eger sol jerde qanday da bir waqiya bolsa, sizin` diqqatin`iz sog`an awisip ketedi ha`m siz endi so`ylesip turg`an adamin`izdi aziraq, al do`gerke a`tiraptag`in`izdi ko`birek qabil etesiz. (1 su`wret).

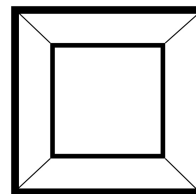
а

б

в

г

Ayirim seziwler spetsifikaliq analizatorlarga «baylang'an» esabi, ha'm seziw payda boliwi ushin olardin` periferik organlari- retseptorlarina stimuldin` ta`sir etiw jetkilikli boladi. Qabil etiw protsessi na`tiyjesinde qurilatug`in obraz o`z-ara qatnasti, bir waqitta bir neshe analizatorlardin` muwapiqlasqan jumisin belgileydi. Kartinani ko`riw protsessinde na`zer ko`birek toqtat`an elementlerdi diqqat penen u`yrenenimizde, ko`z ha`reketi derlik adam oylawi protsessin sa`wlelendiretug`ini ma`lim boladi. Adam betine na`zer taslag`an waqitta baqlawshi ko`birek ko`z, erin ha`m muring`a diqqat awdaratug`inlig`i aniq. Adamnin` ko`zi ha`m erni haqiyqattanda bettin` en` ta`sirli ha`m shaqqan elementi esaplanip, olardin` xarakteri ha`m ha`reketi boyinsha biz adam psixologiyasi ha`m onin` jag`dayi haqqinda so`z etemiz. Olar baqlawshig`a adamnin` keypiyati, onin` xarakteri, qorshag`an adamlar`a qatnasi h.t.blar haqqinda ko`p na`rselerdi bildiriwi mu`mkin.

Seziw bizlerdin` o`zimizde, predmetlerdin` qabillanatug`in qa`siyetleri, olardin` obrazlari bolsa ken`islikte sheklengen. Bul, seziwden ayirmashilig`i bolg`an, qabillaw ushin xarakterli protsess- **ob`ektivatsiya** dep ataladi.

Qabil etiw din` onin` rawajlang`an formasinda seziwden ja`ne bir ayirmashilig`i sonnan ibarat, seziw payda boliwinin` juwmag`i qanday da bir seziw (misali, jariqliqi, dawisti, duzlini, dawis ba`lentligin, ten`salmaqliligi seziw) boladi, al qabil etiw na`tiyjesinde predmet, qubilis, protsess penen insan sanasina awdarilatug`in ha`r qiyli bir-biri menen baylanisli sezimlar kompleksin o`z ishine qamtiwshi obraz payda boladi. Qanday da bir predmet qabillaniwi ushin og`an qatnasta onin` izertleniwine, du`zilisi ha`m obrazdi aniqlawg`a bag`darlang`an qanday da bir dus keletug`in (qarama-qarsi) jedellikti a`melge asiriw kerek. Sezim payda boliwi ushin a`dette bunin` keregi joq.

Ko`binese konturli ha`m shtrixli su`wretlerdi, sonday-aq real predmetlerdin` tiyisli elementlerin qabillag`anda adamda ko`riw illyuziyasi (eles) payda boliwi mu`mkin. Bunday illyuziyalar ko`plep belgili. Bul-shelpiwish siyaqli taraliwshi siziqlar foninda berilgen shen`ber konturinin` burmalaniwi ha`m kontsentrik shen`ber foninda kvadrat su`wretinin` burmalaniwi menen baylanisli illyuziyalar (eles).

Qabil etiw sferasinda illyuziyanin` bar boliwi ha`r qiyli, bul qabillawshi sistemanin` jag`dayinan, sonday-aq qabillanip atirg`an materialdin` sho`lkemlesiw o`zgesheliginen bag`inishli sebeplerden boliwi mu`mkin bolip, son`g`i waqitlari baspa so`zde ko`plep ja`riyalanip atirg`an Ushiwshi ob`ektlerdi «ko`riw» siyaqli ko`plegen qa`teler tu`sindiriledi. Konturlardi qabillaw usili ha`m jaziqliq tipindegi ma`nili figuralar mazmuni menen birge adamdi ku`ndelikli qorshag`an a`tiraptin` aq-qara pertseptiv dinamikalik kartinasin payda etetug`in ken`islik, waqit ha`m ha`reketti qabillaw mexanizmине qisqasha toqtap o`temiz. Ken`islikti qabillaw predmettin` forma, mug`dar, araliq, predmetler aralig`in quraydi.

Predmetler formasin qabil etiwde faktorlardin` u`sh tiyarg`i topari qatnasadi-

1. Bas miyi qabig`inin` nerv kletkalarinin` uqibi sonnan ibarat ol belgili bir mazmunlilik, bag`darlaniv, konfiguratsiya ha`m uzinliqqa iye su`wret elementine tan`lawli ta`sir etedi. Bunday kletkalar kletka- detektorlar dep ataladi. O`z retseptiv maydani qa`siyetlerine bola, olar ko`riw maydaninda belgili elementlerdi, misali konturli su`wret, konkret uzinliqtin` sizig`in, ken`lik ha`m jaypawit, su`yir mu`yesh, kontrastti ayirip ko`rsetedi.

2. Geshtal`tpsixologlar ta`repinen, belgilengen ha`m joqarida su`wretlengen figura, forma ha`m konturlardin` payda boliv nizami

3. Ob`ekt konturi ha`m u`sti beti boyinsha qoldin` ha`reketi, ken`islikte adam ha`m onin` dene bo`leginin` awisiwi (o`zgeriwi) na`tiyjesinde aling`an turmisliq ta`jiriybe.

Tema. Este saqlaw ha'm qiyal. (4 saat)

Joba:

1. Este saqlaw haqqinda tu'sinik, onin' a'hmiyeti.
2. Este saqlaw protsessleri.
3. Este saqlaw tu'rleri.
4. Qiyal haqqinda tu'sinik.
5. Qiyal tu'rleri.

ESTE SAQLA. (YaD). Adam qabil etken, islegen, so'zshen' yamasa oylag'an na'rsenin yadinda tutiwda, saqlawg'a ha'm bunnan bilay eslewdi ko'rinetug'in adamzattin' ootmish ta'jriybesinin sa'wleleniwin este saqlaw dep ataydi.

Este saqlawdan jurday bolg'an adam, I. M. Sechenovtin' ko'rsetkenindey-aq ba'rha'ma jan'a tuwilg'an na'restenin' awhalinda bolar edi, hesh na'rseni u'yrene almaytug'in, hesh na'rseni iyelep almaytug'in maqluq bolar edi, ja'ne onin' is-ha'reketleri tek instinktler menen g'ana belgilener edi. Adamda este saqlaw bilimlerimizdi, uqiqliliqlarimizdi, ko'nligiwlirimizdi do'retedi, saqlawdi ha'm bayitadi, onisiz tabisli tu'rde oqiwa da, jemisli xizmette bolwi mu'mkin emes.

Este saqlaw- bul qa'de bolg'aninday-aq jan'a na'rseni adamnin' sanasinda bir na'rse menen baylanistiriw boladi. Oqiw materiallarin' este saqlap qaliw- bul oni buring'i bilimler menen baylanistiriw, sirt el so'zin' este saqlap qaliw - oni tiyisli bir tu'sinik penen baylanistiriw degen so'z boladi. Bizin' sanamizda sa'wlelengen ha'm bizin' yadimizda bekkemlenip qalg'an ayirim waqiyalardin', faktlerdin', zatlaridin', yamasa qubilislaridin' arasindag'i baylanisti **assotsiatsiya** dep ataydi. Assotsiativlik baylanistin' tu'pki man'izi sonnan ibarat, sanada usi baylanistin' basqa elementinin' payda boluwin da keltirip shig'aradi. Men bir adamnin' familiyasin' esitiwden aq menin' sanama onin' obrazi payda boladi. Sol waqittag'i este saqlaw seziw organlari ta'repinen sol waqitta kartinanin' da'l ha'm toliq tutip qaliwi, aling'an mag'liwmatti hesh qanday qayta islemewi menen baylanisli. Bul este saqlaw-mag'liwmattin' seziw organlari ta'repinen tikkeley sa'wleleniwi. Onin' dawamlilig'i 0,1 den 0,5 s. Bul este saqlaw- **obraz**.

Yad protsessi. Yad- quramali psixikaliq xizmet. Onin' sostavinan ayirim protsesslerdi ajiratip shig'ariwg'a boladi. Onin' tiykarlari- este tutiw, este saqlaw (ha'm usig'an sa'ykes tu'rde umitiw), eske tu'siriw ha'm taniw boladi.

Este tutiw- yadtin' xizmeti este tutiwdan, yag'niy seziw ha'm qabil etiw protsessinde haqiqatliqtan zatlarinin' ha'm qubilislarinin' ta'siri astinda sanada payda bolatug'in obrazlardi ja'ne ta'sirlerdi bekkemlewden baslanadi. Fiziologiyani ko'z-qarasinan este tutiw- bul qozdiriwshiliqtin' izlerinin' ha'm usig'an sa'ykes nervlik baylanislaridin' miyde ju'zege keliw ja'ne bekkemleniw protsessi boladi.

Este saqlaw ha'm umitiw. Este saqlaw bul yadlap alg'an na'rseni yadta tutiw, yag'niy miydegi izlerdi ha'm baylanislardi saqlaw boladi. Umitiw- yadtan joq boluw, shig'iw, yag'niy izlerdin' gu'n'girtlenip ketiw, saplasiw, o'shiw, baylanislaridin' irkiliw protsessi boladi. Xarakteri jag'ingan bir-birine qarama qarsi usi eki protses tu'p ma'nisi jag'ingan bir protsesstin' ha'r qiyli sipatlamasi boladi. Biz materialdi este tutiw tuwrali ol umtilmag'an waqitta so'z etemiz, al umitiw bul materialdi este jaman tutiw boladi. Sonliqtanda este saqlaw bul umitiwg'a qarsi gu'res ju'rgiziwden basqa na'rse emes.

Taniw ha'm eske tu'siriw. Eske tu'siriw -sanada yad eleslerinin', burin ug'ing'an pikirlerdin' payda boluwi, yad bolip ketken is-ha'reketlerdin' a'melge asiriliwi boladi, onin' tiykarin' izlerdin' janlanuwi, olarda qozdiriwshiliqtin' payda boluwi quraydi. Taniw ta'kirar qabil etken waqitta tanisliq seziminin' payda boluwi. Eske tu'siriw qatan' oylaw menen baylanisqan ha'm jigerlilik jag'dayinan belgili bir ku'sh jumsawdi talap etetug'in en' aktiv tu'rdegi eske tu'siriw boladi.

Adamnin' yadinin' (este saqlawinin') tu'rlerinin' klassifikatsiyasi ushin birneshe tiykarlar bar. Olardin' biri- materialdi saqlaw, waqti boyinsha este saqlawdin' bo'linuwi, ekinshisi- materialdin' analizatorg'a este saqlaw, saqlaw ha'm a'melge asiriw protsessi. Birinshi jag'dayda *sol waqittag'i, qisqa waqitliq, operativ, uzaq waqitliq ha'm genetikaliq este saqlawdi* ko'rsetedi. Ekinshi jag'dayda *ha'reket, ko'riw, esitiw, iyis seziw, seziw, emotsional ha'm este saqlawdin'* basqa tu'rleri haqqinda so'z baradi. Ko'rip shig'ip este saqlawdin' atap o'tken tu'rlerinin' tiykarig'ilarina qisqasha aniqlama beremiz.

Qisqa waqit este saqlaw- mag'liwmatlardi qisqa waqit aralig'inda saqlaw usili esaplanadi. **Mnemikaliq** izlerdin' saqlanuwi bunda bir neshe on sekundttan artiq bolmaydi. Qisqa waqit este saqlawda toliq emes, al qabillang'annin' tek uliwmalasqan obrazi, onin' en' ko'birek elementleri saqlanadi. Bul este saqlaw sanali tu'rde aldin- ala este saqlaw maqsetisiz, biraq materialdi keyin ala ko'z aldina keltiriw maqseti menen jumis isleydi.

Qisqa waqitli este saqlaw adamnin' aktual dep ataliwshi sanasi menen baylanisli.

Operativ este saqlaw dep, mag'liwmatti bir neshe sekundttan bir neshe ku'nge shekemgi diapazonda, aldin ala berilgen, belgili bir mu'ddet dawaminda saqlawg'a mo'lsherlengen este saqlawdi aytadi. Bul este

saqlawdin` mag`liwmatin saqlaw mu`ddeti adam aldinda turg`an ma`sele menen aniqlanadi ha`m usi ma`seleni sheshiwge arnalg`an. Bunnan son` mag`liwmat operativ este saqlawdan o`ship ketiwi mu`mkin. Este saqlawdin` bul tu`ri o`z qa`siyetleri ha`m mag`liwmatti saqlaw dawamlilig`i boyinsha qisqa waqitli ha`m uzaq waqitlinin` arasindag`i jag`daydi iyeleydi.

Uzaq waqitliq- bul mag`liwmatti derlik sheklenbegen mu`ddetke saqlawg`a uqipli este saqlaw. Uzaq waqitliq este saqlaw saqlag`ishina tu`sken mag`liwmat, ko`p ma`rte jog`altiwslarsiz ko`z aldina keltiriledi. Sonday-aq, bul mag`liwmatlardi ko`p ma`rte ha`m sistemali ko`z aldina keltiriw onin` uzaq waqitliq este saqlawda izin bekkemleydi. Keyingisi adamnin` qashanlardur yadlag`anin qa`legen waqitta esine tu`siriw uqibin beredi. Uzaq waqitliq este saqlawdan paydalang`anda eske tu`siriw ushin oylaw ha`m erk ku`shi kerek, sonliqtan da, onin` praktikada ha`reket etiw a`dette usi eki protsess penen baylanisli.

Genetikaliq este saqlawda mag`liwmat genotipte saqlanadi, miyras bolip o`tedi ha`m ko`z aldina keltiriledi. Bunday este saqlawda mag`liwmatti este saqlawdin` tiykarg`i biologiyaliq mexanizmi mutatsiyalar ha`m usinin` menen baylanisli genliq du`zilistin` o`zgeriwi esaplanadi. Adamda genetikaliq este saqlaw-biz u`yreniw ha`m ta`rbiyalaw arqali ta`sir ko`rsete almaytug`in birden-bir este saqlaw.

Ko`riw este saqlaw**- ko`riw obrazlarin saqlaw ha`m ko`z aldina keltiriw menen baylanisli. Ol qa`legen ka`sip iyeleri, a`sirese injener ha`m su`wretshiler ushin a`hmiyetli. **Esitiw arqali este saqlaw- bul ha`r qiyli misali muzikali, so`ylew seslerin jaqsi este saqlaw ha`m da`l aniq ko`z aldina keltiriw. Ol filologlarg`a, shet tillerin u`yreniwshilerge, akustik ha`m muzikantlarg`a kerek. **So`ylew este saqlawinin`** ayriqsha tu`rin so`z, oy ha`m logika menen tig`iz baylanisli bolg`an so`zlik-logikaliqti quraydi. Este saqlawdin` bul tu`ri sonin` menen xarakterlenedi, bunda og`an iye adam waqiyalar ma`nisin, pikir aytiw yamasa qanday-da bir tastiylawdin` logikasin, oqip atirg`an teksttin` ma`nisin h.t.b. tez ha`m aniq este saqlap qaladi. Bul ma`nisti ol o`z so`zi menen, biraq da`l aniq aytip bere aladi. Este saqlawdin` bul tu`rine ilimpazlar, ta`jiriybeli lektorlar joqari oqiw orinlari ha`m mektep mug`allimleri iye.

**Ha`reket este saqlaw** este saqlaw ha`m saqlawdi, al kerek bolg`anda ha`r qiyli quramali ha`reketlerdi da`l aniq eleslete aliwdi quraydi. Ol ha`reket, a`sirese miynet ha`m sport ko`nlikpeleri ha`m uqiqlarin qa`liplestiriwde qatnasadi.

Adamnin` qol ha`reketin jetilistiriw este saqlawdin` usi tu`ri menen tikkeley baylanisli.

Emotsional este saqlaw- bul bastan keshirgenlerdi este saqlaw. Ol este saqlawdin` barliq tu`rlerinin` jumisinde, biraq a`sirese adamlar arasindag`i qatnasta ko`rinedi. Materialdi bekkem yadta saqlawda emotsional este saqlawg`a tikkeley tiykarlang`an, adamda emotsional uwayim (bastan keshiriw) payda etken na`rse qiyinshiliqsiz uzaq waqitqa este qaladi.

**Iyis, da`m ha`m este saqlawdin`** basqa tu`rleri adam turmisinda ayriqsha rol` atqarmaydi ha`m joqarida atap o`tken este saqlawlarg`a salistirg`anda olardin` mu`mkinshilikleri sheklengen.

Materialdi este saqlaw ha`m ko`z aldina keltiriw protsessinde erktin` qatnasi xakteri boyinsha este saqlawdi eksiz ha`m erkli dep ekige bo`ledi. Birinshi jag`dayda avtomat ta`rizde ju`z beretug`in este saqlaw ha`m ko`z aldina keltiriwdi na`zerde tutadi. Ekinshi jag`dayda bolsa bunday ma`sele a`lbette bar, al este saqlaw ha`m ko`z aldina keltiriw protsessinin` o`zi erklik ku`shti talap etedi.

Qiyal. Qiyal- basqa psixikaliq protsesslerden bo`lek turatug`in ha`m sonin` menen birge qabillaw, oylaw ha`m este saqlap qaliw arasindag`i araliq jag`daydi iyeleytug`in, adam psixikasinin` ayriqsha formasi. Psixikaliq protsesstin` bul formasinin` spetsifikasi sonnan ibarat, qiyal barliq psixikaliq protsessler ha`m jag`daylar ishinde en` «psixikaliq» bolip, tek adam ushin xarakterli ha`m tan` qalarliq usil menen adam organizminin` is-ha`reketi menen baylanisli.

Bul fenomennin` sirlilig`ina keletug`in bolsaq, usi ku`nge shekem qiyal mexanizmi, sonnan onin` anatomiya-fiziologiyaliq tiykari haqqinda hesh na`rse ma`lim emes. Adam miyinin` qaysi jerinde qiyal sheklenedi. Bizlerge belgili qaysi nerv organikaliq struktura menen baylanisli. Bul a`hmiyetli sorawlarg`a biz konkret hesh na`rse ayta almaymiz.

Qiyal ja`rdeminde adam do`retdi, o`z is-ha`reketin jobalastiradi ha`m oni basqaradi. Adamnin` derlik barliq materialliq ha`m ruwxiy ma`deniyati adamnin` qiyali ha`m do`retiwshiligi o`nimi esaplanadi. Qiyal adamg`a jag`dayda bag`darlaniw ha`m praktikaliq ha`reketlerdin` tikkeley bolmag`an aralasiwisiz ma`selelerdi sheshiw mu`mkinshiligin beretug`in ko`rgizbeli-obrazli oylawdin` tiykari esaplanadi. Ol turmistin` praktikaliq ha`reket ya mu`mkin bolmag`anda yamasa qiyin bolg`anda, yaki uliwma maqsetke muwapiq bolmag`an jag`daylarda ja`rdem beredi.

Qiyaldin` qabillawdan ayirmashilig`i sonnan ibarat, onin` obrazlari barliq waqitta da haqiyqatliqqa tuwri kelmeydi, onda fantaziya, oylap tabiw elementleri bar. Eger qiyal sanag`a hesh biri yamasa haqiyqatliqqa tuwri kelmeytug`in kartinalardi salsa ol **fantaziya** dep ataladi. Eger, sonin` menen birge, qiyal keleshekke bag`darlansa-ol **arziw yamasa a`rman** dep ataladi. **Jan`adan elesletiwshi qiyal etiw-** bul adam ushin jan`a bolg`an ob`ektlardi olardin` su`wretleniwine, sizilmasina, sxemasina qaray ko`z aldina keltiriw boladi.

Tvorchestvoliq qiyal etiwdin` jan`adan qiyal etip elesletiwden ayirmashilig`i sonnan ibarat, yag`niy tvorchestvoliq qiyal etiw tvorchestvoliq is protsessinde jan`a obrazlardi o`z betinshe do`retiw boladi. An`sag`an keleshektin` obrazlarin do`retiwdi a`rman etiw dep ataydi.

Qiyal to`rt tiykarg`i tu`rde boliwi mu`mkin- *jedel, passiv, o`nimli ha`m reproduktiv*. **Aktiv** yamasa jedel qiyaldan paydalana otirip adam o`z qa`lewi menen, erktin` ku`shi menen o`zinde tiyisli obrazlardi payda etedi. **Passiv** qiyal obrazlari tosattan, adamnin` qa`lewi ha`m erkine qaramay payda boladi. **O`nimli qiyaldin`** ayirmashilig`i, bunda haqiqatliq adam ta`repien tek g`ana mexanikaliq nusqalanip yamasa elesletilmesten sanali konstruksiyalaydi. Biraq bunda obrazda ol do`retiwshilik qayta jan`alanadi. **Reproduktiv qiyalda** haqiqatliqti qalay bolsa sol turisinda ko`z aldina keltiriv ma`selesi turadi, bunda fantaziya elementleri bolsa da, bunday qiyal do`retiwshilikke emes, al ko`birek qabillaw yamasa este saqlawg`a uqsaydi.

Qiyal etiwdin` **a`hmiyeti**. Qiyal etiw miynet protsessinde payda boladi ha`m rawajlanadi. Qanday da bir buyimdi sog`iwdan burin adam neni sog`iwdi, qalayinsha sog`iwdi, usi sog`ilg`an buyim qalay bolip shig`atug`inin ko`z aldina keltiredi.

Adam qiyalinin` jumisi a`debiyat ha`m iskusstvo menen sheklenbeydi. Ko`pshilik da`rejede ol ilimiy, texnikaliq, do`retiwshiliktin` basqa tu`rlerinde ko`rinedi. Bul jag`daylardin` barlig`inda fantaziya qiyaldin` tu`ri sipatinda duris rol` atqaradi. Bul- tu`s ko`riw, gallyutsinatsiya, a`rmanlar.

A`debiyatlar.

- «Psixologiya» Tekst lektsii T- 2002,
- Esh psixologiyasi ha`m ped. psixologiya. TDPI. T- 2001
- M.G.Davletshin, S.M.Tuychieva. «Umumiy Psixologiya», T.

Tema. Oylaw. (4 saat)

Joba:

1. Oylaw haqqında tu`sinik.
2. Oylawdin` o`zgeshelikleri.
3. Oylaw protsesinin` sipatlamasi.
4. Oylaw formaları ha`m tu`rleri.
5. Aqil sapalari.

OYLA.. Oylaw en` joqarg`i biliw protsessi esaplanadi. Ol jan`a bilim, do`retiwshilik sa`wleleniwdin` jedel formasi ha`m haqiyqatliqti adam ta`repinen qayta islewdi quraydi. Oylaw ya haqiyqatta, ya sub`ektte sol waqitta bolmag`an na`tiyjeni payda etedi. Oylawdi (elementar formada ol haywanlarda da bar) jan`a bilimdi aliw, bar tu`siniklerdi do`retiwshilik tu`rlendiriw sipatında da tu`siniw mu`mkin.

Oylawdin` basqa psixologiyaliq protsesslerden o`zgesheligi sonnan ibarat, ol barliq waqitta sheshiw kerek bolg`an problemali jag`day, ma`selenin` boliwi ha`m bul ma`sele berilgen jag`daydin` jedel o`zgeriwi menen baylanisli. Oylawdin` qabil etiwden ayirmashilig`i ol sezimli mag`liwmat shegarasinan shig`adi, u`yreniw shegaralarin ken`eytedi. Oylawda sensor mag`liwmat tiykarında belgili bir teoriyaliq ha`m praktikaliq juwmaqlar islenedi. Ol turmisti tek g`ana bo`lek bir zat, qubilis ha`m olardin` qa`siyetleri tu`rinde sa`wlendirip qoymastan, olar arasinda bar bolg`an ko`pshilik jag`dayda tikkeley, qabillawda adamg`a berilmegen baylanislardi belgileydi. Zat ha`m qubilislar qa`siyeti, olar arasindag`i baylanislar oylawda uliwmalastirilg`an tu`rde, nizamlar tu`rinde sa`wlelenedi.

Turmista oylaw o`z aldina psixikaliq protsess sipatında ha`reket etpeydi, ol basqa barliq biliw protsesslerinde- qabil etiw, diqqat, ko`z aldina keltiriw, este saqlaw, so`ylewde ko`zge ko`rinbey ha`reket etedi. Bul protsesslerdin` joqarg`i formasi a`lbette oylaw menen baylanisli ha`m olardin` bul biliw protsessinde qatnasiw da`rejesi olardin` rawajlaniw da`rejesin belgileydi.

Oylaw- zatlardin` negizin aniqlawshi ideyalar ha`reketi. Onin` juwmag`i obraz emes, al oy, ideya esaplanadi. Oylawdin` spetsifikaliq na`tiyjesi sipatında tu`siniw- predmetler klassinin` olardin` uliwma ha`m ayriqsha o`zgesheliklerinde uliwmalasqan sa`wleleniwi shig`iwi mu`mkin.

Oylaw-ayriqsha tu`rdegi *teoriyaliq ha`m praktikaliq* is-ha`reket. Oylawdin` teoriyaliq tu`sinigi- bul sonday oylaw, adam bunin` menen paydalana otirip, ma`seleni sheshiw protsessinde tu`sinikke mu`ra`jat etedi, oyinda ha`reketlerdi orinlaydi, ta`jiriybe menen tikkeley isi bolmay, seziw organlari ja`rdeminde aling`an. Ol tu`sinik, talqilaw, oy juwmag`i tu`rinde basqa adamlar ta`repinen aling`an tayar bilimlerden paydalana otirip ma`seleni basinan aqirina shekem yadta talqilaydi ha`m sheshimin izleydi Teoriyaliq ayqinliq (ug`imlilik) oylaw ilimiy teoriyaliq izertlewler ushin xarakterli.

**Oylawdin` negizgi formaları.** *Tu`sinik*- bul oylaw formasi bolip, onda zatlardin` ha`m qubilislaridin` uliwma ja`ne onin` u`stine en` a`hmiyetli qa`siyetleri sa`wlelenedi. Ha`rbir zat, ha`rbir qubilis ko`plegen ha`rqiyli qa`siyetler, belgilerge iye boladi. Usi qa`siyetlerdi, belgilerdi en` a`hmiyetli ha`m a`hmiiyetsiz dep, eki kategoriyag`a bo`liwge boladi.

**Tu`sinik**- bilip aliwdin` anag`urlim rawajlang`an ha`m ha`r ta`repleme formasi boladi, ol ko`z aldina keltiriwge qarag`anda haqiyqatliqti a`dewir ken` ha`m toliq sa`wlendiredi. Bilip aliwdin` ja`miyetlik tariyxiy jaqtan rawajlaniwi protsessinde tu`siniktin` mazmuni ken`eyedi, teren`lesedi ha`m o`zgeredi. Misali, «atom» tu`sinigi.

Pikir. Pikirlerde do`gerek a`tiraptag`i du`n`yanin` zatları menen qubilislarinin` ha`m olardin` qa`siyetleri menen belgileri arasindag`i baylanislar ja`ne qatnasiqlar sa`wlelenedi. Pikir- bul oylaw formasi bolip, onda zatlar, qubilislar yamasa olardin` qa`siyetleri jo`nindegi qanday da bir reje tastiyoqlanadi yamasa biykarlanadi. Misali, «Oqiwshi sabaqti biledi» pikir, biykarlaw- «Bul so`z feyil emes». Pikir tu`siniklerdin` mazmunin ashıp beredi. Qanday da bir zatti yamasa qubilisti biliw- ol tuwrali duris ha`m mazmunli pikir ayta aliw yag`niy ol tuwrali pikir ju`rite aliw degen so`z boladi.

**Oydan juwmaq shig`ariw**- sonday oylaw formasi, onin` protsessinde adam ha`rqiyli pikirlerdi salistirip ha`m analiz jasay otirip, olardin` jan`a pikir keltirip shig`aradi. Mis, geometriyaliq teoremlardi da`lillew- oydan juwmaq shig`ariwdin` tipik misali boladi. Adam oydan juwmaq shig`ariwdin` tiykarinan eki tu`rin induktivlik ha`m deduktivlik juwmaq shig`ariwda paydalanadi.

Induktsiya- bul jeke pikirlerden uliwma pikirlerge qarap pikir ju`ritiw usili, ayirim faktlerdi ha`m qubilisardi u`yreniw tiykarında uliwma nizamlardi ja`ne qa`delerdi aniqlaw boladi.

Deduktsiya- bul uliwma pikirlerden jeke pikirge qaray pikir ju`ritiw, uliwma nizamlardi ha`m qa`delerdi biliwdin` tiykarında ayirim faktlerdi ja`ne qa`delerdi bilip aliw boladi.

Induktsiya qanday da bir jag`inan birgelikili bolg`an zatlardin` ha`m qubilislaridin` mu`mkinchiligi bolg`aninsha ko`birek mug`dari tuwrali bilimdi toplawdan baslanadi, bul na`rse zatlardag`i ha`m qubilislardag`i usas ja`ne pariqtug`in na`rseni itibarg`a almawg`a mu`mkinchilik beredi. Usi zatlardin` ha`m qubilislaridin` usas belgilerin uliwmalastira otirip, uliwma juwmaq yamasa na`tiyje shig`aradi, uliwma qa`deni yamasa nizamdi aniqalaydi. Misali, «y haywanlari» degen tu`sinikti o`zlestirgen waqitta oqiwshilar siyir paydali, at paydali, qoy, shoshqa da paydali ekenin aniqalaydi. Onnan son` oqiwshilar usinin` tiykarinda «barliq u`y haywanlari paydali-degen juwmaq shig`aradi».

Oydan deduktivlik juwmaq shig`ariw adamg`a uliwma nizamlardi ha`m qa`delerdi biliwdin` tiykarinda ayirim zatlardin` qa`siyetlerin ja`ne sapalarin bilip aliw mu`mkinchiligin beredi. Misali, barliq deneler qizdirilg`an waqitta ken`eyip ketetug`inin bile otirip, adm jazdin` shijg`irag`an issi ku`ninde temirjol rel`sleri de ken`eyip ketetug`in, al sonliqtan da qurilisshilar temir joldi salg`an waqitta rel`sler arasina belgili bir sanliq qoyip ketetug`inin aldin ala biledi.

Oylawdin` jeke o`zgeshelikleri. Adamlardin` oylaw xizmetindegi ayirmashiliqlar oylawdin` ha`rqiylı sipatlarinda ko`rinedi. Oylawdin` o`z betinsheligi adamnin` ko`binese basqa adamlardin` ja`rdemine mu`ta`j bolmaktan jan`a waziypalardi ortag`a qoyiw ha`m za`ru`rli sheshimlerdi ja`ne juwaplardi tawa biliw uqibi menen sipatlandi.

Aqildin` ken`ligi adamnin` xizmetinin` ha`r qiyli tarawlarin qamtiytug`in bilip aliw xizmetinde, oy-o`risinin` ken`liginde, biliwge jan-jaqli qumarlig`inda ko`rinedi. Oylawdin` sipatli retindegi ken` bilip aliw xizmeti ha`rta`repleme ha`m teren` bilimlerde tiykarlanadi.

Aqildin` teren`ligi en` quramali ma`selelerdin` tu`p man`izin` tu`sine aliwda, basqa adamlarda soraw payda bolmaytug`in jerde problemanni ko`re almawshiliqta ko`rinedi. Teren` aqilg`a qubilislaridin` ha`m waqiyalaridin` payda bolıwı sebeplerin tu`sinip aliw za`ru`rligi, olardin` bunnan bilay rawajlanıwın aldan ko`re aliwshiliq ta`n boladı.

**Aqildin` epshilligi** pikirdin` waziypalardi sheshiwidin` o`tmshi ta`jriydesinde bekkemlenip qalg`an usillari menen a`dislerinin` qiymildatpaytug`in ta`sirinen erkin bolıwında, jag`day o`zgergen waqıtta o`z is-ha`reketlerin tez o`zgerte aliw uqibında ko`rinedi.

**Aqildin` tezligi**- bul adamnin` quramali jag`daydi tez tu`sinip aliw, oni tez oylap shig`iw ha`m duris sheshimdi qabillaw uqibi boladı.

Sinshil aqıl- bul adamnin` o`zinin` ha`m basqalardin` pikirlerin ob`ektiv tu`rde bahalap, ortag`a qoyilip atirg`an barliq rejelerdi ha`m juwmaqlardi puxta ha`m ha`rta`repleme teksere aliw uqibi boladı.

Oylawdin` tu`rleri.

Zatliq-ta`sirshen`lik oylaw- bul oylawdin` zatlar u`stinde praktikaliq ha`reketlerdi islew menen baylanisli tu`ri boladı. !piwayi formasi kishi balalarg`a ta`n boladı, olar ushin zatlar tuwrali oylaw zatlar u`stinde ha`reket islew, olardan bir na`rselerdi qurastiriw, sog`iw degendi bildiredi. Rawajlang`an formasında ol belgili bir qa`sip iyelerine ta`n (ximik-analitik, oylap tabiwshi konstruktor).

**Ko`rgizbeli-obrazli oylaw**- bul oylawdin` qabil etiwge yamasa ko`z aldına keltiriwge su`yeniwi za`ru`r bolg`an tu`ri (jaziwshi, sazandeler).

Abstrakt oylaw- bul biz biletug`inimizday-aq qabil etiwge ha`m ko`z aldına keltiriwge ta`n bolg`an ko`rgizbelilikten jurday bolg`an tu`sinikler tiykarında oylaw boladı.

Oylawdin` basqa protsesslerden ayirmashilig`i, ol belgili bir logika menen a`melge asiriladi. Demek, oylawdin` strukturasında to`mendegidey- *salistiriw, analiz, sintez, abstraktsiya ha`m uliwmalastiriw siyaqli logikalıq operatsiyalardi* ayırıqshalaw mu`mkin.

Salistiriw- zatlardin` ayirmashiliq ha`m uqsaslig`in ashadi. Salistiriw na`tiyjesi, sonday-aq, klassifikatsiya bolıwı mu`mkin. Ayirim waqıtları ol teoriyalıq ha`m praktikaliq sananın` birlemshi formasi sipatında da shig`adi.

Zatlardin` negizine elede teren`irek kiriw olardin` ishki baylanislarin, nizamlılıqlarin ha`m qa`siyetlerin ashiwdi talap etedi. Bul *analiz ha`m sintez* ja`rdeminde a`melge asiriladi.

Analiz (tallaw)-bul predmettin` oni qurawshi elementlerge keyin ala salistiriw menen qiyalda yamasa praktikaliq bo`liniwi.

Sintez bul analitikaliq berilgen bo`limlerden bir pu`tinlikti quriw. Analiz ha`m sintez a`dette birge a`melge asiriladi, haqıyqatlıqtı elede teren`irek biliwge ja`rdem beredi. «Analiz ha`m sintez-dep jazg`an edi S.L.Rubinshteyin-barliq bilim beriw protsessinin` «ulıwma bo`lekleri».

Olar tek g`ana uliwma oylawg`a emes, al sezimlik u`yreniw ha`m qabillawg`a da tiyisli. Sezimlik biliwde analiz sol waqıtqa shekem tiyislisinshe shiqpag`an ob`ektin` qanday da bir sezimlik qa`siyetin shig`ariwda ko`rinedi. Analizdin` bilim beriw a`hmiyeti, ol en` tiykarg`isin ayirip, «belgilep» ha`m bo`liwi menen baylanisli. Teoriyalıq, praktikaliq, obrazli ha`m abstrakt intellekt o`z qa`liplesiwinde oylaw, birinshi gezekte analiz, sintez ha`m uliwmalastiriw operatsiyasin jetilistiriw menen baylanisli.

Uliwmalastiriw ha'm konkretlestiriw. *Abstraksiya uliwmalastiriwdin* - zatlardi ha'm qubilislardi abstraksiyalaniw protsessinde ajratilip shig'arilatug'in uliwma ja'ne en' a'hmietli belgilerine qaray oydan toparlarga biriktiriwdin tiykarin quraydi. Mektep oqiwshilarinin ta'lim aliw jumisinde uliwmalastiriw a'dette juwmaqlarda, aniqlamalarda, qa'delerde, klassifikatsiya jasawda ko'rinedi. Oqiwshilarga geyde uliwmalastiriw jasaw qiyin boladi, o'ytkeni a'ytewir uliwma emes, al en' a'hmietli belgilerdi o'z beinshe ajratip shig'ariw ba'rhamalardin qolinan kele bermeydi.

Konkretlestiriw - bul oyda uliwma na'rseden usi uliwma na'rsege sa'ykes keletug'in jalg'iz na'rsege o'tiw boladi. Oqiw xizmetinde konkretlestiriw- uliwma teoriyalig rejeni, qa'deni, nizamdi (grammatikalig, tariyxiy) da'lilleytug'in misal, illyustratsiya, konkret fakt keltiriw degen so'z boladi. !hmietli- ol bizin teoriyalig bilimlerimizdi turmis penen, praktika menen baylanistiradi ha'm haqiqatliqti duris tu'siniwge ja'rdem beredi. Konkretlestiwdin bolmawi bilimlardin formal' boliwina alip keledi, bunday bilimler turmistan ajralip jalan'ash ha'm paydasiz abstraksiyalar boladi.

Abstraksiya-bul haqiqatta o'z aldina o'mir su'rmeytug'in qubilistin qanday-da bir ta'repi yamasa aspektin belgilew (ayiriw). Abstraksiyalaw olardi, a'dette aldin ala o'tkerilgen analiz ha'm sintez tiykarinda elede teren'irek u'yreniw ushin orinlanadi. Bul operatsiyalardin na'tiyjesi sipatinda jiyi tu'siniktin qa'liplesiwi shig'adi.

Tek g'ana qa'siyetler emes, al ha'reketler de, sonnan ma'seleni sheshiw usillari, abstraksiyalang'an boliwi mu'mkin.

Oylaw menen so'ylewdin baylanisi. Egerde, normal' adamnin oylawi so'ylew menen ajirmas baylanisli boladi. Pikir tilsiz, so'ylewsiz payda bolmaydi, ju'z bermeydi de, jasay almaydi da. Biz o'zimizdi esittirip yamasa ishimizden aytatug'in so'zler arqali oylaymiz, yag'niy oylaw formasinda ju'z beredi.

Fiziologiyaliq negizleri. Miydin qabig'inda so'zlerdin ja'rдеми menen payda bolatug'in ekinshi signalliq nervlik baylanislar zatlardin arasindagi en' a'hmietli qatnashlardi sa'wlelendiredi. I.P. Pavlovtn ko'rsetkenindey aq, so'zler haqiqatliqtan alan' boliwdan ibarat ekenliginen ha'm uliwmalastiriwg'a jol qoyatug'inliqtan, al tap bul na'rse ilimpazdin pikirinshe adamzat oylawinin tu'p man'izin qurg'anliqtan da zatlar arasindagi baylanislardi ha'm qubilislardi sa'wlelendiriw mu'mkin boladi.

Usig'an muwapiq tu'rde miydin sol yarim sharinin qabig'inda, u'sh so'ylew orayi, esitiw, ha'reket etiwshi ha'm ko'riw oraylari boladi. Usinday oraylardin biri (**Vernike degen esitiw orayi**) qabil etilip atirg'an so'zlerdi tu'siniwdi ta'miyinleydi. Onin jumisi buzilg'an waqitta adamda seslerdi seziw dawam etkeni menen adam so'zlerdi an'g'ariw, tanip aliw uqibin joyitadi, usinin na'tiyjesinde onin tu'sinip so'ylew uqibi da joyitiladi. So'ylewdin **Broka degen ha'reket etiwshi orayi so'zlerdi aytiwdi** ta'miyinleydi. Usi orayi buzilg'an waqitta adam esitken so'zlerdi tu'sinsede, bir so'zde ayta almaydi, ol tek baqiriw ha'm so'zsiz qosiq aytiv uqibina iye boladi. **Ko'riw orayinin jumisi** jazilg'an so'zdi tu'siniwdi, oqiwdi ta'miyinleydi. Ol ziyanlang'an waqitta adamda ko'riw saqlanip qalsa da, ol oqiw uqibin joyitadi.

So'ylew ha'm onin waziypalari.

Biri-biri menen qatnas jasay otirip, adamlar so'zlerdi qollanadi ha'm anaw yamasa minaw tildin grammatikalig qa'delerin paydalanadi. *Til so'z belgilerinin sistemasi, adamlardin o'z-ara qatnasin a'melge asiriwg'a ja'rdem беретug'in qural boladi. So'ylew- bul adamlardin qatnas jasaw ma'qsetinde tildin paydalaniw protsessi boladi. Usi ma'nide til iskusstvonin jetiskenliklerin bekkemlew ha'm a'wladtan a'wladqa miyras etip qaldiriw qurali boladi.*

Solay etip **so'ylewdin waziypalarinin biri- adamlardin arasinda qatnas jasaw qurali retinde xizmet etiw boladi.** So'ylewdin basqa bir en' a'hmietli waziypasi joqarida qarap shig'arilg'an oylaw- so'ylew formasinda a'melge asiriladi, degen rejede kelip shig'adi. **So'ylew** (atap aytqanda ishki so'ylew- biz onin ja'rдеми menen ishten oylaytug'in ishki sessiz so'ylew protsessi) **oylaw qurali boladi.**

Sorawlar.

- Oylawga a uliwma sipatlama berin'iz.
- So'ylewge ha'm onin waziypalarina sipatlama berin'iz.

Tema. Sezim ha'm emotsiyalar, erk. (2 saat)

Joba

1. Sezim ha'm emotsiyalar haqqinda tu'sinik.
2. Emotsional jag'daylardin tu'rleri.
3. Sezimlardin tu'rleri.
4. Motiv ha'm motivatsiya.

Insannin` ishki o`mirinin` ayriqsha, ju`da` a`hmiyetli ta`repi emotsiya ha`m sezimlar iyeleydi. Sub`ekt ushin jeke ishki dun`yasinin` haqlig`i ha`m aniqlig`i, birinshi gezekte, emotsional shynliq, onin` bastan keshiriwleri sipatinda ko`rinedi. Bizin` ha`r birimiz ha`r bir ma`writte belgili bir emotsional jag`dayda bolamiz, anaw yamasa minaw sezimlerde bastan keshiremiz.

Emotsiyalardin` ko`p tu`rliligi ha`mmege belgili-quwanish, qapashiliq, ashiw, tan`laniw, tu`skinlikke tu`siw, qa`weterleniw, jek ko`riw h.t.b. Sezimler du`n`yasi bizin` turmisimizdin` barliq ta`replerine -basqalarg`a qatnas, bizin` jumisimiz, sa`wbet ha`m biliwge kiredi. Insan is-ha`reketinin` ayriqsha taraw-iskusstvo tikkeley insan emotsiyalari ha`m sezimlerine qaratilg`an.

Emotsiyalar su`wretlewshi, fenomenal planda sub`ekttin` qorshag`an ortalıqqa, onin` menen ne ju`z berip atirg`anina naduris qatnasin bildiredi. Bul qatnasti bastan keshiriw emotsiya yamasa sezim esaplanadi, olar adam menen sol waqitta ne, jag`imli yamasa jag`imsizliq ju`z berip atirg`anlig`in bildiredi.

Insan jedelligi deregi, is-ha`reketke iytermelewshi talap ha`m motivlar tarawında jatadi. Olardin` qanaatlaniwi maqset qoyiw, aniq turmisliq ma`selelerde sheshiwden ibarat. Talaptin` qanaatlaniwına bag`darlang`an, qoyilg`an maqsetti a`melge asirilatu`g`in real turmisliq sha`rtler emotsional bastan keshiriwlerdin` ha`r qiyililig`in eskertedi. Talaptin` qanaatlaniw ha`m maqsetke erisiwge ja`rdem etiwshi sha`rt, predmet ha`m qubilislar unamli emotsiyalardi-qanaatlaniw, quwanish, qizig`iwshiliq, qoziw h.t.b payda etedi. Kerisinshe, sub`ekt ta`repi talap ha`m maqsetlerdin` a`melge asiriliwi ushin tosqinliq etedi dep qabillaniwshi jag`daylar kerı emotsiyalardi ha`m uwayimlardı-qanaatlanawshiliq, qapashiliq, qorqiw, qa`weterleniw h.t.b payda etedi.

Demek, emotsiyalardin` eki ta`repleme sebepshi bolıwin konstatlaw mu`mkin-bul bir ta`repten, talaplar menen (motivatsiya), ekinshi ta`repten jag`daydin` ayriqshalig`i menen. Emotsiyalar bul eki waqiyalar qatari arasinda baylanis ha`m qatnas ornatadi, sub`ektke ha`zirgi jag`dayda onin` talaplarinin` orinlaniwi yamasa orinlanbawı haqqında signal beredi. «Emotsiyalar-dep jazg`an edi A.N.Leont`ev-ishki signallar funktsiyasin orinlaydi, ishki degenimizde, olar tikkeley sol predmetlik shynliqtin` psixikalıq sa`weleniwi esaplanbaydi. Emotsiyanin` o`zgesheligi sonnan ibarat, olar motivlar (talaplar) ha`m tabis yamasa og`an juwap beriwshi is-ha`reket sub`ektinin` tabisli a`melge asiwi mu`mkinshiligi arasındag`i qatnasti sa`wlelendiredi».

S.L.Rubinshteynnin` anıqlawı boyınsha emotsiyalar talaplar (motivlar)din` o`mir su`riwinin` sub`ektiv formasi esaplanadi. Bul demek, motivatsiya sub`ektke og`an ob`ekt a`hmiyetligi talaplig`i haqqında signal beriwshi ha`m og`an is-ha`reketi bag`darlawg`a iytermelewshi bastan keshiriw formasında emotsionalıq jag`day tu`rinde ashiladi.

Bunda emotsiya ha`m motivatsiyalıq protsessler ten`lestirilmeydi. Emotsional bastan keshiriwler motivlerdin` o`mir su`riwinin` juwmaqıq na`tiyjeliliginen ibarat. Olar talaplardi qanaatlaniw ha`m maqsetke erisiwge tayarlaytu`g`in ha`m belgileytu`g`in barliq protsesslerde sa`wlelendirmeydi.

Solay etip, emotsiyalar-talap ha`m motivlar menen baylanisli ha`m sub`ektke ta`sir etiwshi qubilis ha`m jag`daylardin` a`hmiyetligin` tikkeley-sezimlik bastan keshiriwler formasında sa`wlelendiriwshi psixikalıq protsess ha`m jag`daylardin` ayriqsha klassi. **Insan sezimi**-bul onin` dun`yag`a, onin` ne islep atirg`anına, tikkeley bastan keshiriwlerde onin` menen ne ju`z berip atirg`anlig`ına qatnası.

Emotsiyalar oyaniw funktsiyasin atqaradi-ju`z berip atirg`anlardı bahalawdan ha`reketke oyaniw payda boladi. Bahalaw belgisine (unamli yamasa unamsiz) muwapiq, ha`reket ya za`ru`rli, kerekli na`rseni o`zinikine aylandiriw, iyelewge, yamasa sa`tsiz ha`reketin` toqtawına, yamasa basqasin tan`lawg`a bag`darlaniwi mu`mkin.

Oyaniw menen emotsiyanin` nerv kletkalarinin` ha`m uliwma barliq organizmnin` jedellesiwi siyaqli funktsiyasi tig`iz baylanisli. Emotsiyalar oraylıq nerv sistemasinin` ha`m onin` ayirim strukturalarinin` is-ha`reketinin` optimal da`rejesin ta`miyinleydi. Emotsional protsesslerdin` ko`p funktsiyalı sistemasi tonus regulyatsisi ha`m indvidtin` jedelligi esaplanadi. Emotsional jag`daydin` is-ha`reketin` o`nimdarlig`ına-onin` tempi ha`m ritmi- ta`sir etiw-ha`r birimizge belgili. Quwanish emotsiyalari, is-ha`reket tabisına iseniw adamg`a qosimsha ku`sh berip, elede ko`birek ha`m jedel islewge iytermeleydi.

Emotsiyanin` sintezlewshi funktsiyasi bo`lek, waqıt ha`m ken`islikte waqiya ha`m faktlerde bir pu`tinlikke biriktiriw, sintezlewge mu`mkinshilik beredi. A.R.Luriya ko`rsetken edi, ku`shli emotsional bastan keshiriwdi tuwdirg`an jag`day menen tuwri yamasa tosattan baylanisqan obrazlar jiyindisi, sub`ekt sanasında bekkem kompleks payda etedi. Onin` elementlerinin` birin aktualizatsiyalaw, ayirim waqıtları sub`ekttin` erkine qarsi, sanasında onin` basqa elementlerinin` ju`zege shig`iwin keltirip shig`aradi.

Emotsiyalar ekspressiv (ta`sirli) funktsiyanı atqaradi. Jiwi jag`dayda olar periferik xarakterdegi (qizariw, ag`ariw, dem aliwdin` tezlesiwı, ju`rek uriwi) organikalıq o`zgerisler menen ta`sirli ha`reketler (mimikada-bet ha`reketinde, pantomimikada-denenin` ha`reketinde, vokalizatsiya-dawistin` intonatsiya ha`m tembrında) menen o`tedi. Ku`ndelikli turmista ta`sirli ha`reketlerde, biz a`dette, a`tiraptag`i adamlar keypiyati, emotsional jag`dayında g`i o`zgerislerde da`l qabillaymiz ha`m bahalaymiz.

Emotsiyalar ayriqsha funktsiyani atqaradi-olar «ma`niske ma`seleni qoyadi».

Misali, «Ko`plegen tabisli ha`reketler menen toli ku`n, adamnin` keypiyatini tu`siriwi, onda jag`imsiz emotsional iz qaldiriwı mu`mkin. Ku`ndelikli ta`shwishler menen bul iz onsha bilinbey turadi. Biraq, adam keyinine qarap, o`tken ku`ndi qiyalınan o`tkeretug`ın payıtlarda, onin` keypiyatı predmetlik derekke iye boladı-a`yne usı waqıyadan onda emotsional iz qaldirg`anın ko`rsetiwshi affektiv signal payda boladı.

Bunday ma`seleni sheshiw ushin ayriqsha ishki jumis kerek. (A.N.Leont`ev)».

Emotsiyalardin` atap o`tilgen funktsiyalari uliwma bir funktsiyanin`-is-ha`rektin` ishki retlesiwini` ha`r qiyli ta`repleri esaplanadı.

4. Sezim tu`rleri ha`m formalari. Insannin` emotsional du`n`yasi ha`r tu`rli ha`m ha`r qiyli sapada. Emotsional protsessler yamasa bastan keshiriwlerge affekt, a`sirese, emotsiya, keypiyat, qumar, stress, sezimlerdi kiritedi.

Affekt-sub`ekt ushin turmisliq a`hmiyetli tosattan o`zgerisler menen baylanisli ha`m sanaliq is-ha`rekette keskin o`zgerisler ha`m ta`sirli ha`reketlik ko`rinisler menen o`tetug`ın ku`shli ha`m salsitirmali tu`rde qisqa waqitliq emotsional jag`day. Affektiv jag`day sanali is-ha`reketin` toqtawshilig`ında, sub`ektin` minez-qulqi ushin sanaliq qadag`alawinin` buziliwında ko`rinedi.

Affekt real jag`dayda sub`ektin` qa`wipli, jiwi tosattan payda bolg`an jag`daylardan shig`iw ushin jol tabiwg`a uqibi bolmag`anda rawajlanadı. Affekt a`ste-aqirin tayarlanıwı mu`mkin-keskin kerı emotsional jag`day payda etiwshi jag`daydin` qaytalanıwı, ol ku`shli, basqarip bolmaytug`ın affektiv jariliwdi payda etiwı mu`mkin bolg`an affektin` akkumulyatsiyasına alip keledi.

Affekt «tarayg`an sana» dep ataliwshi fenomen menen birge ju`redi, bunda ol pu`tkilley arefleksiv bolip qaladı ha`m payda bolg`an affekt jag`dayi ha`m zorlap ju`klenbegen ha`reket penen o`zine tartadı. Sananin` buziliwi sub`ekt keyin ala bul affektti payda etken ha`m onin` o`tiw barisinin` ayirim paytlarin esley almawına alip keliwi mu`mkin. Affektin` aldın aliw ushin a`dette, oni payda bolıw basqishında, yag`niy onin` payda bolıwına tosqinliq jasaw kerek. Bunin` ushin affekt payda etiwshi jag`daylardan uzag`ıraq bolıw, shalg`ıtatug`ın ha`reketlerdi orınlaw, buni islese ju`z beretug`ın qa`lemegen aqibetlerdi ko`z aldına keltiriw h.t.b

**Fiziologiyaliq ha`m patologiyaliq** affektin` psixologo-yuridikaliq aspekti, jinayi huqıqta o`z isine juwap bere aliw ha`m juwap bere almaw ma`selesine sud psixiatriyasi kursında toqtap o`temiz.

Emotsiyalardin` affektten ayirmashilig`i, uzag`ıraq ha`m kem jedelli jag`daydi ko`rsetedi. Emotsiyalar jag`dayliq xarakterge iye, yag`niy adamnin` bar bolg`an yamasa mu`mkin bolg`an jag`dayg`a, o`z is-ha`reketi ha`m o`z ha`reketlerine bahalawshi qatnasın bildiredi. Emotsiyalar idiatorliq xarakterge iye-olar rael payda bolmag`an, bastan keshirgen yamasa ko`z aldına keltirilgen jag`daylar haqqında ko`z aldına keltiriwge baylanisli payda bolatug`ın jag`day ha`m waqiyalardi aldi burin seziw uqibına iye.

Emotsiyanin` a`hmiyetli o`zgesheligi olardin` uliwmalastiriw ha`m kommunikatsiyag`a uqiylilig`ınan ibarat. Adamnin` emotsional ta`jiriybesi onin` jeke bastan keshiriwlerinen ju`da` ken`, ol sonday-aq basqa adamlar menen qatnasta payda bolatug`ın emotsional birgelikte bastan keshiriwde qa`liplesedi.

Keypiyat degenimiz salistirmali tu`rde a`zzi ko`ringen, turaqli emotsional jag`day. Keypiyat insannin` barliq minez-qulqına emotsional ren` beredi. Eger adamnin` keypiyatı jaqsi bolsa, onin` bir na`rseni qabillawı yamasa ko`z aldına keltiriwi de unamli ren`de boladı.

S.L.Rubinshteyn basqa emotsional payda bolıwılardan ayirmashiliqli tu`rde keypiyatın` eki tiykarig`i belgilerin atap o`tken. Birinshiden, olar predmetli emes, al jeke shaxsına, adamnin` keypiyatı jaqsi bolg`anda, ol tek g`ana quwanishli emes, al og`an quwanishli. Ekinshiden, keypiyat qanday da bir jeke waqiyag`a bag`ishlang`an, arnawli bastan keshiriw emes, al taralg`an uliwma jag`day.

Keypiyat adamnin` a`tiraptag`ılarg`a qatnası qalay du`ziliwi, ju`z berip atirg`anlardı qalay qabillawı ha`m an`lawı, o`z turmisindag`ı waqiyalarg`a qanday ko`z-qarasta ekenligi menen belgilenedi.

**Qumar-ku`shli**, teren`, absolyut u`stem emotsional bastan keshiriw. Qumar diqqatti ja`mlewde, oylardin` ha`m ku`shtin` jiynaliwında, olardin` bir maqsetke bag`darlanıwında ko`rinedi. Qumarliq adamdi pu`tkilley qamrap aladı, qumarliq seze otirip adam ja`bir shegiwshi, qanday da bir ku`shtin` hu`kimlarlig`ındag`ıg`a uqsap qaladı. Qumarliq barliq ku`shti jiynap, ja`mlep tek bir na`rsege bag`darlag`anı ushin ziyanlı da bolıw, biraq sonin` menen birge ullı bolıwı da mu`mkin. Du`n`yada ele hesh bir ullı na`rse ulken qumarlanıwsız a`melge asirilmag`an.

Stress ekstremal turmisliq jag`daylarda payda bolıwshi, adamnan nerv-psixikaliq ku`shinin` mobilizatsiyasın talap etiwshi emotsional bastan keshiriwdin` ayriqsha formasınan ibarat. Ol qa`wip, qorqınish, o`kpelew jag`daylarında h.t.b payda boladı. Stress psixikaliq protsesslerdin` o`tiwinde o`zgerislerge, emotsional qozg`alisqa, is-ha`reketin` motivatsion transformatsiyasına, ha`reket ha`m so`ylewdin` buziliwına alip keledi. Ayirim waqıtları napryajenie insan is-ha`reketine unamli ta`sir etedi.

Stress organizmnin` o`mir su`riwini` o`zgeriwshen` jag`daylarına maslasıwı ushin za`ru`r. Stress haqqındag`ı ta`limattin` tiykarin salıwshi G.Sel`enin` pikirinshe, stress o`z rawajlanıwında u`sh basqishtan

o'tedi- 1) «qa'weterleni reaksiyasi», bunda organizmnin' qorg'awshi ku'shleri mobilizitsiyalanadi g') «qarsilasiw basqishi», bunda stressorg'a toliq maslasiw sa'wlelenedi q) «ha'lsirew basqishi» eger stressor ku'shli bolsa ha'm adamg'a uzaq waqit ta'sir etse bunnan qashiw kerek.

Adam stress penen o'zi qalay gu'resiwi memkin degen sorawg'a G.Sele bilay juwap beredi «Fizikaliq jedellik ja'rdem beredi, biraq tek bunin' o'zi jetkilikli emes. En' a'hmiyetlisi-jasaw «minez-quliq kodeksi»ne iye boliw. O'zin'izge «maqset port»in tabin'-bul ilaji bolg'ansha ko'birek adamlarg'a miyrimlilik payda etedi, ko'birek dos arttirin'. .Eger siz adamlarg'a kerek bolsan'iz, za'ru'r boslan'iz, siz qutqarilg'an esaplanasiz».

Sezim-adam ta'repinen shinliqtin' predmet ha'm qubilislarina o'z qatnasinin' bastan keshiriwinin' tiykarg'i formalarinin' biri, ol salistirmali tu'rde tu'raqlilik ha'm bekkemlilik penen ajiraladi. Insan sezimi emotsiyalardin' uliwmalasiwi sipatinda payda boladi-sezimlerdin' payda boliwi ha'm rawajlaniwi turaqli emotsional qatnaslardin' qa'liplesiwini bildiredi. Aniq du'zilgen jag'dayda predmetlerdin' jag'dayliq a'hmiyetin sa'wlelendiriwshi jag'dayliq emotsiyalar ha'm affektlerden pariqli ra'wishte sezimler turaqli motivatsiyaliq a'hmiyetke iye qubilislaridi ayiradi.

Jag'dayliq ha'm turaqli emotsional bastan keshiriwlerdin' sa'ykes emesligi psixologiyada sezimlerdin' **ambivalentligi** degen atalg'an. Bastan keshiriwlerdin' ambivalentligi jiwi ayirim turmis reallarina ha'm o'tkinshi jag'dayg'a emotsional reaksiyanin' turaqli emotsional qatnaslardin' say kelmewinde payda boladi (misali, eger unamli bahalanatug'in adamlar, doslar adamg'a diqqatsiz bolsa, ashiwi keliwi).

!dep-ikram (etikaliq) sezimler adamnin' basqa adamlarg'a, .atang'a, shan'arag'ina, o'zine bolg'an qatnasin bildiredi. Moralliqliq sezimge muhabbat, gumanizm, patriotizm, haqiqatliq, abiroy, uyat h.t.b kiredi. !dep-ikram sezimlerinin' ha'r tu'riliqligi insan qatnasinin' ko'p tu'riliqligin sa'wlelendiredi. !dep-ikram seziminin' en' joqari formasi-*jaqsiliqqa muhabbat*. Etikaliq sezimler insan minez-qulqin retlestiredi. Eger ol o'zin qa'liplesken minez-quliq normalarina say tutsa, bunnan qanaatlanadi, o'zin isenimli sezedi. Eger onin' ha'reketleri uliwma belgilengen normalarg'a muwapiql kelme, ol qolaysizliq, uyat sezedi.

Uyat tiykarinda an'lanbag'an tu'rde ayipkershilik sezimi jatadi, bunda tek g'ana o'zin'e ashiw emes, al qabillang'an normalardi ha'm ko'rsetpelerdi buziwdan qorqiw bar. Insan minez-qulqinin' joqarg'i a'dep-ikramliliq retlestiriwshisi hu'jdan. Etikaliq emes ha'reketi islegen adamnin' jag'dayi qanday bolatug'inlig'i ha'mmege belgili. Bul uwayimlar «hu'jdan azabi» dep atalip, bunin' tiykarinda gu'na ha'm jat bolip ketiw keselligi, adamnin' basqalardan ajiraliwi jatadi.

Intellektual (biliw) sezimi adamnin' du'n'yag'a biliw qatnasi menen payda boladi. Biliw seziminin' predmeti ha'm bilim aliw protsessi ha'm onin' na'tiyjesi de boliwi mu'mkin. Intellektual sezimlerde qizig'iwshilq, biliwge qumar, sirdi seziw, tan'laniwdi jatqariw mu'mkin. Intellektual sezimnin' shin'i muhabbattin' haqiqatliqqa uliwmalasqan muhabbat sezimi boladi, ol turmis sirina teren' kiriwge mu'mkinshilik beretug'in u'lken ha'reketleniwshi ku'sh boladi.

Estetikaliq sezimler ko'rkem baha ha'm talg'amda ko'rinedi. Adam ta'rbiya protsessinde rawajlang'an estetikaliq talg'amg'a iye bolsa, iskustvo shig'armasi, ta'biyat kartinasi, basqa adamdi qabillag'anda o'zi ushin jag'imli yamasa jag'imsiz emotsiyalardi sezedi, onin' diapazoni ju'da' ken'-ra'ha'tleniw sezimi ha'm quwaniwdan-jek ko'riwge shekem.

Sezimlerdin' qa'liplesiwini insan sub'ektivliginin' rawajlaniwinin' za'ru'r sha'rti esaplanadi. Motiv, ideal, minez-quliq normalari biliwdin' o'zi adam onin' menen basshiliq etiw ushin jeterli emes. Tek g'ana turaqli sezimler predmeti bolip g'ana, bul bilimlar real tilek ha'm is-ha'reket retlestiriwshisi boladi.

Insan sezimleri onin' basqa adamlar menen qarim-qatnasina sebepshi, olar ja'miyettin' da'stu'ri ha'm a'deti menen retlesedi. Insan seziminin' qa'liplesiw protsessi onin' ishki du'n'yasinin' du'ziliwi protsessi menen tig'iz baylanisli. Individual rawajlaniw protsessinde sezimler jag'dayliq emotsiyalardan keyin payda boladi.

Insan seziminin' payda boliwinin' ja'ne bir ta'repi-olardin' modallig'inin' ayirmashilig'i, bastan keshiriwdin' sapasi. Insannin' emotsional o'mirinin' bul aspekti amerikalik psixolog K.Izard ta'repinen islep shig'ilg'an differentsiyalli emotsiya teoriyasinda berilgen. Ol on fundamental emotsiyani ayirg'an-qizig'iwshiliq-qoziw, quwanish, tan'laniw, qayg'i-azap shegiw, ashiw-qa'ha'r, jek ko'riw-jerkeniw, jaman ko'riw-mensinbew, qorqiw-za'rresi ushiw, uyaliw-tartiniw, ayip-o'kinish. Da'slepki u'sh emotsiyani K.Izard unamlig'a, qalg'an jetewin unamsizg'a jatqaradi.

Qizig'iw-qoziw-jiwi bastan keshiriletug'i unamli emotsiya, ol uqiqlar, bilimlar, oylawlardin' rawajlaniwinda motivatsiyarin' en' a'hmiyetlisi esaplanadi. Qizig'iwshiliq-bul ku'ndelikli jumisti normal obrazda uslap turatug'in jalg'iz motivatsiya. Qizig'iwshiliq-qoziw-bul qamtip aliw, biliwge qushtarliq sezimi. Qizig'iwshiliq emotsiyasin seziwshi adamda izertlew, aralasiw, o'z ta'jiriybesin ken'eytiw, qizig'iwshiliq oyatqan adam yamasa ob'ektke jaqinlasiw tilegi payda boladi. Intensiv qizig'iwshiliqta yamasa qoziwda adam o'zin ko'terin'ki ha'm tirishe sezedi.

Quwanish isenimlilik ha'm a'hmiyetlilik sezimi menen, qiyinshiliqlardi jen'iwge uqiqliqlig seziw ha'm o'mirden la'zzetleniw sezimi menen sipatlanadi. Quwanish o'zinen qanaatlaniw, a'tiraptag'ildan ha'm

du`n`yadan qanaatlaniw menen o`tedi. Quwanish jiyyi ku`sh ha`m energetikalıq ko`teriliw menen o`tedi. Quwanish-bul o`z mu`mkinshiliklerin`di a`melge asirg`anda payda boladi. O`z mu`mkinshiliklerin a`melge asiriw`a tosqinliq etiw, bul quwaniw`a tosqinliq etiw degen. Biraq quwanish o`mirlik maqsetlerge erisiwge bag`darlang`an oy ha`m ha`reketlerdin` tuwri na`tiyjesi bolmawi da mu`mkin. Diniy ko`z-qarastan quwanish-en` joqarg`i danalıq.

**Tan`laniw**-o`tkinshi emotsiya, ol tez payda bolip ha`m tez o`tip ketedi. Basqa emotsiyalardan pariqli ra`wishte, tan`laniw uzaq waqıt minez-qulıqtı motivirovat` etpeydi. Tan`laniwdin` funktsiyası sub`ekttin` tabisli ha`reketlerge, jan`a yamasa tosattan bolatug`in waqiyalarg`a tayarlawdan ibarat.

Qiynaliw-en` ken` tarqalg`an kerı emotsiya, ol qayg`i ha`m depressiyada dominant (u`stin) esaplanadi. Qiynaliwdin` psixologiyalıq sebepleri ku`ndelikli turmistag`i ko`plegen problemalı jag`daylardı, talap etiwshilik jag`daylardı, basqa da emotsiyalar, ko`z aldına keltiriwlerdi h.t.b o`z ishine qamtiydi. Qiynaliwdi bastan keshiriw qayg`i, keypiyattin` tu`siwi, u`mitsizlik, jalg`izlik, izolyatsiya, tu`skinlik sipatında su`wretlenedi. Qiynaliw-ha`m qiynalıp atirg`an adamg`a, ha`m a`tiraptag`ılarg`a og`an ha`zir jaman ekenligi haqqında xabar beredi. Qiynaliw-adam qiynaliwdi pa`seytiw ushin, onin` sebeplerin saplastiriw og`an sebep bolip xızmet etetug`in ob`ektke o`z qatnasin o`zgertiw ushin belgili bir ha`reketti a`melge asiriw`a iyermeleydi. Qiynaliwdin` en` awır forması bolg`an qayg`inin` deregi jog`altiw boladı. En` awır qayg`i jaqın adamin`di jog`altqanda payda boladı. Qayg`i jag`dayın adam awır bastan keshiredi. .atandarlıq psixologiyada adamnın` qayg`ına bastan keshiriwinin` psixologiyalıq mexanizmi u`yrenilgen. Atap o`tiw orinli, adamnın` a`dep-ikramlılıq rawajlanıwında qiynaliw ha`m onin` sarplaniwi joqarg`i ruwxıy tu`siniwdin` sha`rti.

**Qa`ha`r-ku`shli** kerı emotsiya, adam qa`legen maqsetine erisiw jolındag`i tosqinlıqqa juwap retinde payda boladı. Ashiwdin` maqsetlerinin` bir-jeke namısına tiyiw. Qizig`iwshilik yamasa quwaniw jag`dayinin` buziliwi, aldaw, erkine qarsi bir na`rseni islewge ma`jbu`rlew. Ashiwdi bastan keshiriwde adam o`z ku`shin sezedi ha`m ashiw deregine taslanıwdi qa`leydi. Ashiw qanshelli ku`shli bolsa, sub`ekt o`zin sonshelli ku`shli ha`m energichniy sezedi, fizikalıq ha`reketke talap sonshelli ku`shli boladı. Qa`ha`rlengende energiyanın` mobilizitsiyası sonshelli ku`shli, bunda adam eger ashiwin qanday da bir jol menen shig`armasa, jarılıp ketetug`inin sezedi. Qa`ha`rlengende ashiw affekt basqishına jetedi.

**Jek ko`riwshilik** siyaqli emotsional jag`day ob`ektti joq etiw yamasa oni o`zgertiw za`ru`rligin bastan keshiriw menen baylanisli jag`day, bul adam sanasında bahalı a`hmiyetli, normal ha`m usi normalliliq fonında qa`siyetsiz-kemshilikli keskin kelispew aqibeti. Materiallıq predmetler de, sotsiallıq ha`reketler de, basqa adamlardin` ha`reketleri de jek ko`riwshilik payda etiwı mu`mkin. Jek ko`riwshilik ashiw siyaqli, o`zine qaratiliwi da mu`mkin, bunda o`zin bahalaw pa`seyedi ha`m o`zin ayıplaw payda boladı.

Jerkeniw adamg`a o`zin jaman ko`rip atirg`an adamnan ku`shlirek, aqillıraq, qanday da bir qatnasta jaqsıraq seziniw kerek bolg`an jag`daylar menen baylanisli. Jerkeniw-basqa adam, topar yamasa predmetlerden u`stinligi olardi bahasizlandiriw sezimi. Jerkeniwshi adam shetlenedi, o`zi ha`m basqalar arasında aralıq payda etedi. Jerkeniw, ashiw ha`m jek ko`riw siyaqli qaysi bir ma`niste dushpanlılıq sezimi esaplanadi. Adam o`zi jaman ko`rgen na`rsege dushpanlarday qaraydi.

Qorqiw emotsiyalardin` ishindegı en` ku`shli ha`m qa`wıplisi. Qa`wıp haqqında xabar beriwshi waqiya, sha`rt yamasa jag`day qorqiw sebebi bolıwi mu`mkin. Qorqiw u`lken ku`sh emotsiyası esaplanadi, ol sub`ekttin` sanasına ha`m minez-qulqına ku`shli ta`sir ko`rsetedi. Qorqiw baxitsizlik, isenimsizlik, tolıq qorg`aniwsizliqtı aldin ala seziw sipatında bastan keshiriledi. Adam o`zine qa`wıptı sezedi. Qorqiw jag`imsiz sezimnen za`rresi ushiw`a shekem bolıwi mu`mkin. Qorqiw seziminin` rawajlanıwında kishken waqtındag`i ta`rbiya u`lken rol` atqaradı. Gumanistik ta`rbiya qorqiwdi bastan keshiriwdi joqqa shig`aradı, ata-analar balasin qorqitiwdan tiyip oni qa`wıplerden qorqpawg`a u`yretedi. Qatal, normativ ta`rbiyada ata-ana balag`a o`znin` normalrđi buziw aldındag`i qorqinishin o`tkeredi, qorqiwdin` ziyanlılıg`i jiyyi ata-analar ta`repinen pa`seytirilip jiberiledi ha`m olar bile tura balanı qorqıtadı.

Uyat emotsiya sipatında adamdı sonday jag`dayg`a saladı, ol o`zin kishkene, a`zzi, sharasız, emotsional qapa, hesh na`rsege jaramsizday sezedi. Uyaliw waqtınsha, logikalıq ha`m na`tiyjeli oylaw u`qibinan ayıradı, ayırım jag`daylarda-jen`iliw, sa`tsizlik sezimin payda etedi. Uyaliw o`z-o`zin`e jek ko`riw payda etiwı mu`mkin. Insannın` normal qa`lewleri uyaliw payda etiwshi jag`dayg`a tu`speydi yamasa qorqinishsiz ta`wbe etiwge uqiylılıq, ku`shli, erikli shaxstin` rawajlanıwında a`hmiyetli sha`rt esaplanadi.

Ayip naduris ha`reket islegende payda boladı. A`dette adamlar qag`ıydani buzıp ha`m o`z jeke pikirler shegarasin basıp o`tkenligin an`lag`anda ayıplı sezedi. Olar o`z moynına juwapkershilikti aliwdan bas tartqanda da ayıp sezedi. Ayıp a`dette adam o`z ha`reketin o`zi ayıplag`anda, basqalardin` bug`an qanday qatnasta bolg`aninan biyg`a rez ju`z beredi. Ayıp sezimi o`kiniw, o`zin o`zi ayıplaw ha`m o`z bahasin pa`seytiw siyaqli reaksiyalardi payda etedi. Ayıp adam o`zinin` jeke juwapkershiligin sezgen jag`dayda payda boladı. Ayıptı bastan keshiriw, Men qa`telestim, basqalarg`a yamasa o`zime qarata nahaq boldim degen qiynawshi sezimnen

ibarat. Ayip sotsialliq juwapkershilik ta`rbiyasinda uyaliwdi toliqtiradi, biraq a`yne hu`jdannin` oyaniwi ha`m rawajlaniw psixologiyaliq jetilisenlikke ta`sir etedi.

Ha`r qiyli adamlarda emotsiya ha`m sezimler ha`r qiyli a`hmiyetke iye. Emotsionalliq adam temperamentinin` bir ta`repi quraydi. Yag`niy belgili bir mo`lsherde tuwma ha`m na`sillik negizi menen belgilenedi.

**Insan sezimlerinin` jiyindisi**-bul adamnin` du`n`yag`a, ha`m birinshi gezekte jeke bastan keshiriwlerinin` tu`r ha`m tikkeley formasinda basqa adamlarg`a qatnasi jiyindisi.

Erk haqqinda tu`sinik. Adam aktiv maqluq retinde tek do`gerek a`tiraptag`i du`n`yani qabil etip, tek og`an qanday da bir qatnas jasap g`ana qalmastan, al onin` ta`sirine juwap ta beredi, do`gerek-a`tiraptag`i du`n`yag`a ta`sirin tiygizip, oni o`z maqsetlerinde jan`aratip o`zgeritip turadi. Bunday waqitta Adam o`zi azli ko`pli an`g`aratug`in belgili bir maqsetlerdi go`zleydi.

Geyde maqsetke erisiw qiyinshiliq tuwdirmaydi ha`m ku`sh saliwdi talap etpeydi (ma`selen, kitap tekshede jatqan bolsa ha`m adamnin` bos waqti bolsa, ma`qset- kitap oqiw boladi h.t.b). Biraq ko`binese ma`qsetke erisiw qiyinshiliqlardi ha`m tosqinliqlardi jen`ip shig`iw menen baylanisli boladi. Qiyinshiliqlar menen tosqinliqlar eki tu`rli- *sirtqi ha`m ishki* boladi.

Sirtqi tosqinliqlar – bul adamnin` g`a`rezsiz emes sirtqi tosqinliqlar, sirtqi kesent, basqa adamlardin` qarsiliq ko`rsetiw, ta`biyiy tosqinliqlar boladi.

Ishki tosqinliqlar adamnin` o`zine g`a`rezli boladi, bul kerek na`rseni islewdi qa`lemewshilik, qarama-qarsi niyetlerdin` boliwi, adamnin` uyan`lig`i, jaman keyip, oysizliq penen ha`reket etiw a`deti, jalqawliq, qorqinsh sezimi, jorta menshenshilik etiw h.t.b.

Erk - adamnin` qiyinshiliqlardi ha`m tosqinliqlardi jen`ip shig`iwina baylanisli bolg`an maqsetli ha`reketlerin` ja`ne qiliqlarin` belgileytug`in onin` psixikaliq xizmeti boladi.

Tosqinliqlardi ha`m qiyinshiliqlardi jen`ip shig`iw erkli ku`sh saliwdi dep atalatug`in, adamnin` fizikaliq, intellektualliq ha`m moralliq ku`shlerin` mobilizatsiyalaytug`in nervlik- psixikaliq qatti ku`sh jumsawinin` ayiriqsha halatin talap etedi.

Ta`kirarlaw ushin sorawlar.

- Sezim haqqinda tu`sinik.
- Emotsiya degenimiz ne.
- Emotsional jag`daylardin` tu`rleri.
- “Affekt”- so`zinin` ma`nisi.
- Moralliq, intellektualliq, estetik sezimlerden` tu`sinigi.
- Erk haqqinda tu`sinik.
- Eriklik ha`reketin` du`zilisi.
- Shaxstin` eriklik sipatlari.

Tema: Temperament. (2 saat)

Joba:

1. Temperament haqqinda tu`sinik.
2. Temperamenttin` fiziologiyaliq negizleri.
3. Temperament tu`rleri ha`m olardin` sipatlamasi.
4. Ta`lim-ta`rbiya protsesinde balalardin` temperamentlerin` esapqa aliw.

**Temperament haqqinda tu`sinik.** Barliq adamlar o`z minez-qulqinin` o`zgeshelikleri menen ayriqshalanadi-birew shaqqan, jigerli, emotsionalli, basqalar bolsa-a`ste ha`reket etetug`in, jay, kimdur-tuyiq, qapa ha`m indemes. Sezimlerden` payda boliw tezligi, teren`ligi ha`m ku`shi, ha`reketin` shaqqanlig`i, adamnin` uliwma jigerligi- onin` temperamentini` jeke shaxs qa`siyetinde ko`rinedi.

Temperament- bul adamnin` psixikaliq is-ha`reketi ha`m minez-qulqi dinamikasin` belgileytug`in onin` individual o`zgesheligi.

Temperament- bul intensivliktin` dinamikaliq sipatlamasi ha`m reaksiya tezligi. Emotsional qoziwidin` da`rejesi ha`m saldamlilig`i, qorshag`an ortalıqqa maslasıw o`zgesheligine sebepshi bolatug`in adamnin` tuwma o`zgesheligi.

B.M.Teplov temperamentke to`mendegidey anıqlama beredi «Sol adam ushin xarakterli, emotsional qozıw menen, yag`niy bir ta`repten sezim payda bolıwınin` tezligi, ekinshi ta`repten-olardin` ku`shi menen

baylanisli psixikaliq o'zgeshelikler jiyindisi temperament dep ataladi». Solay etip, temperament eki komponentke iye-jedellik ha'm emotsionalliq. Minez-quliqtin` jedelligi, jigerligi, umtiliw, tezlik yamasa kerisinshe jay basarliq ha'm qos jaqpasliq da`rejesin xarakterleydi. O`z gezeginde emotsionalliq belgini (unamli yamasa unamsiz) ha'm modalliq (quwaniw, qayg`i, qorqiw, ashiw h.t.b) aniqlay otirip emotsional protsesslerdin` o`tiwin xarakterleydi. S.L.Rubinshteyin temperament ushin adamnin` ta'sirshen`ligi ha'm onin` impul'sivligi (erksizligi) a`sirese a`hmiyetli, ta'sirshen`lik sol adamg`a ta'sir etiwshinin` ku'shi ha'm turaqlilig`i menen, al impul'sliq-oyaniw ku'shi ha'm oyaniwdan ha`reketke o`tiw tezligi menen sipatlanadi dep atap o`tken edi.

Iyyemgi Gretsiyada vrach Gippokrat temperament kontseptsiyasin using`an edi. Ol temperament organizmnin` to`rt suyuqlig`ina-qan (latin tilinde sangve), silekey (grekshe flegma), qizg`ish-sari o`t (grekshe xole), qara o`t (grekshe melayn xole) ha'm olardin` qaysi birinin` qanda ko`pligine baylanisli dep u`yretken edi. Bul suyuqliqlardin` aralaspasi, dep tastiyoqlag`an edi Gippokrat, sangvinik, xolerik, melanxolik ha'm flegmatik temperamentleri tiplerinin` tiykarinda jatadi. «Temperament» termininin` o`zi latin tilinen «*bo`leklerdin` tiyisli o`z ara qatnasi*» degen ma`nini an`latadi.

Temperamenttin` bul tiykarg`i tu`rleri emotsional jag`daylardin` payda boliw dinamikasi ha'm intensivligi boyinsha o`z ara ayirmashiliqlanadi. Xolerikler ushin tez payda bolatug`in ha'm ku'shli sezimlar ta`n, sangvinikler ushin-tez payda boliwshi, biraq a`zzi sezimlar, melanxolikler ushin-a`ste payda boliwshi, biraq ku'shli sezimlar, flegmatiklar ushin-a`ste payda boliwshi ha'm ku'shli sezimlar ta`n. Sonday-aq, xolerik ha'm sangvinikaliq temperamenttegiler ushin ha`reket shaqqanlig`i, uliwma ha`reketshen`lik ha'm sezimlar sirtqa ku'shli shig`ariw (ha`reket, so`ylegende, mimikada) xarakterli. Melanxolik ha'm flegmatikaliq temperamenttegerge, kerisinshe, a`ste aqirin qiymildaw ha'm sezimlerin a`zzi ko`rsetiw ta`n.

Turmishliq psixologiya ko`z-qarasinan temperamentler tipin to`mendegidey sipatlaw mu`mkin.

Xolerik- shaqqan, ayirim waqitlari shalt, ko`rse qizar, so`z, mimika, ha`reketlerinde aniq ko`rinetug`in ku'shli, tez alisatug`in sezimlar iye, ayirim waqitlari-ku`ygelek. Ku'shli emotsional reaksiyalarg`a beyim adam.

Sangvinik- shaqqan, jedel, oynaqshig`an. Barliq ta`sirlerge emotsional juwap beretug`in, iŋà èu`œè àîèiàg`àì ha`i àèèèi àèèiœèèè ôâç àèiàñòûðàòûg`in sezimlari sirtqi ièiâç-qóëqûiâà ko`rinetug`in adam.

Melanxolikte- emotsional ta`shwishlerinin` ha`r tu`rliligi az biraq, u`lken ku'sh ha'm olardin` uzaqlilig`i menen ayirmashiliqlanadi. Ol barliq na`rsege juwap bere bermeydi, al eger juwap berse, o`z sezimlerin onsha ko`rsete bermese de ku'shli bastan keshiredi.

Flegmatik- a`ste qiymildaytug`in, saldamli ha'm ken` peyil, emotsional kewline tiyiw ha'm o`zinen shig`ariw ju`da` qiyin adam. Ol sezimlerin derlik sirtqa shig`armaydi.

Biraq barliq adamlardi usi to`rt tiykarg`i temperament boyinsha ayiriw mu`mkin dep oylaw qa`te bolar edi. Tek ayirim adamlar g`ana sol tiptin` taza wa`kili esaplanadi, basqa ko`pshilikte bolsa bir neshe temperamentlerdin` belgilerinin` birigiwin ko`remiz. Bir adamnin` o`zi ha`r qiyli jag`daylarda, ha`r qiyli temperamenttin` belgilerin aniqlawi mu`mkin.

**Qaysi temperament jaqsi degen soraw qoyiwg`a bolmaydi.** Olardin` ha`r biri o`zinin` unamli ha'm unamsiz ta`replerine iye.

Xoleriktin` qumarliq, jedellik, energiyasi, sangviniktin` shaqqanliq, tireshelik, haq kewilligi. Melanxoliktin` sezimlerinin` teren`ligi ha'm turaqlilig`i, flegmatiktin` o`zin uslawi ha'm asig`isliqtin` bolmawijeke shaxstin` qa`siyetlerinin` bahali misallari, olardin` iyelewi ayriqsha temperament penen baylanisli. Sonin` menen birge temperamentlerdin` qa`legen birinde jeke shaxstin` qa`lemegen belgileri payda boliw qa`wipi bar. Misali, xolerik temperamenti adamdi shidamsiz, shalt, ba`rha «jariliw»larg`a beyim qilip taslawi mu`mkin. Sangvinik temperamenti jen`ilteklik, pitiran`qi, sezimlar din` teren`ligi ha'm turaqlilig`inin` jetispewshiligine alip keliwi mu`mkin. Melanxoliyalik temperamenttegi adamda ju`da` tuyiqliq, o`z bastan keshiriwlerine toliq shu`n`gip ketiw, ju`da` uyalshaqliq payda boliw mu`mkin. Flegmatikaliq temperament adamdi uyan`, qos jaqpas, o`mirdin` barliq ta`sirlarine qatnassiz qilip taslawi mu`mkin.

Temperament- adamnin` nerv is-ha`reketinin` joqarg`i tipinin` sirtqi ko`rinisi sonliqtan da, ta`rbiya, o`zin-o`zi ta`rbiyalaw na`tiyjesinde bul sirtqi ko`rinis burmalaniwi, o`zgeriwi, haqiyqiy temperamenttin` «maskirovkasi» ju`z beriwi mu`mkin.

Temperament haqqinda bilimnin` qisqasha sholiwi.** Temperament haqqinda bilimnin` do`retiwshisi a`yyemgi grek vrachi **Gippokrat esaplanadi. Ol adamlar to`rt tiykarg`i «organizmnin` shireleri»-qan, flegma, sari o`t ha'm qara o`t o`z-ara qatnasi menen ayirmashiliqlanadi dep tastiyoqlag`an edi. «Organizm shirelerinin`» o`z-ara qatnasi grekshe «krasis» so`zi menen belgilengen, son` bul so`zdi latin tilindegi «sa`ykes» «duris ilaj» so`zi menen o`zgertken. Gippokrattin` ilimine su`yene otirip, ja`ne bir belgili antik da`wirdin` vrachi **Klavdiy Galen** temperamentler tipologiyasin islep shig`ip, oni o`zinin` belgili «---» traktatinda bayanlag`an. Onin` ta`limatina muwapiq temperament organizmde qaysi bir shirenin` ko`pligine baylanisli. Ol temperamenttin` 1q tu`rin ajiratqan, biraq son` olar to`rtewge keltirilgen. Temperament tu`rlerinin` bul to`rt atamasi ha`mmege jaqsi

tanis sangvinik (latin tilinen qan), xolerik (grek tilinen o't), melanxolik (grek tilinen qara o't) ha'm flegmatik (grek tilinen silekey).

Immanuel Kant, aytqan edi, fiziologiyaliq ko'z-qarastan, temperament haqqinda so'z ketkende fizikaliq konstitutsiyani (ku'shli yamasa a'zzi) ha'm kompleksiyani (suyiq, o'mirlik ku'sh ja'rdeminde denede nizamli ha'reketleniwshi, bug'an sonday-aq bul shirelerdi qayta islewde issi yamasa suwıqtı kiritedi) na'zerde tutadi.

Biraq psixologiyaliq ko'z-qarastan, jannin' temperamentı sipatında (sezim ha'm qa'lewler uqiqlilig'i), bul qan qa'siyetine tiyisli ko'rinisler sezim ha'm tilek oynıları analogiyası boyınsha denelik ha'reketleniwshi sebepler menen (bunda qan en' a'hmiyetlisi) belgilengen.

Temperamentler haqqında ilimnin' basli bo'liniwi-sezim temperamentı ha'm ha'reket temperamentı bolip ekige bo'linedi, uliwma to'rt temperamentı beredi.

Sezim temperamentlerine **Kant** to'mendegilerdi kiritken A) sangvinik ha'm V) onin' qarama-qarsisi-melanxolik. Birinshisi o'zgeshelikke iye, sezimge tez ha'm ku'shli ta'sir etedi, biraq sezim teren'ge kirmeydi (uzaq bolmaydi), ekinshi temperamentte bolsa sezimler kem ko'ringen, biraq tamirin teren' jiberedi. Bunda qayg'i yamasa kewil xoshliqqa beyimlilikke emes, al sezimler temperamentı ayirmashilig'in an'law kerek.

Zamanago'y psixologiyaliq ilimde ko'pshilik konstitutsion kontseptsiyalar onda adamnin' psixikaliq qa'siyetlerinin' qa'liplesiwinde qorshag'an ortalıq ha'm sotsiallıq jag'dayların' roline jeterlishe baha berilmegenligi o'tkir sing'a alinadi.

Pavlov izertlewlerinin' arqasında watandarlıq psixologiyada temperament haqqında belgili da'rejede adamnin' tuwma minezlemesi sebepli bolg'an jeke shaxstin' qa'siyeti sipatında tu'sinik payda boldi. Misali B.G.Anan'ev Xomo sapiens tu'ri wa'kili sipatında adamnin' tiykarg'i qa'siyetleri tek g'ana zeyinde emes, al temperamentte ko'rinedi dep esaplag'an.

atandarlıq psixologiyada temperament teoriyasinin' rawajlanıwına **B.M.Teplov** u'lken u'les qosti. Onin' temperament qa'siyetlerin' u'yreniwge arnalg'an jumislari, tek g'ana temperament mashqalasına zamanago'y ko'z-qarasti belgilep qoymastan, temperamentı ja'ne de eksperimental izertlew islep shig'ıwi ushin tiykar boldi. Teplov temperament qa'siyetlerine psixikaliq is-ha'reketin' dinamikasin xarakterlewshi turaqli psixikaliq qa'siyetlerdi kiritken. Temperamenttin' individual o'zgesheliklerin ol temperamenttin' anaw yamasa minaw ha'r qiyli rawajlanıw da'rejesi menen tu'sindirgen.

Temperamenttin' fiziologiyaliq tiykarları. I.P.Pavlov iyterde sha'rtli reflekslerdin' islep shig'iliwi o'zgesheliklerin u'yrene otirip, olardin' minez-qulqında g'i ha'm sha'rtli-reflektorli is-ha'reketin' keshyiwindegi individual ayirmashiliqqa diqqat awdarg'an. Bul ayirmashiliqlar birinshi gezekte sha'rtli reflekslerdin' payda bolıw anıqlıg'i, sonday-aq, olardin' o'shiwi o'zgesheligi siyaqli minez-qulıq aspektlerinde ko'ringen. Bul jag'day atap o'tilgen ayirmashiliqlar tek g'ana eksperimental jag'daydin' ha'r qiyılıg'i menen tu'sindirilmeytug'ini ha'm bunin' tiykarında nerv protsesslerinin' birneshe fundamental qa'siyetleri jatırg'anlig'ında degen gipotezani alg'a su'riwge mu'mkinshilik berdi. Pavlovtin' pikirinshe, bul qa'siyetlerge qoziw, toqtaw, olardin' sabirlilig'i ha'm shaqqanlig'i ku'shi kiredi.

Nerv protsessleri ku'shi- bul nerv kletkalarinin' ku'shli qoziw ha'm uzaq waqitliq toqtawdi bastan keshiriw uqiqlilig'i, yag'niy nerv kletkalarinin' shidamlilig'i ha'm miynetke jaramlılig'i. Nerv protsessinin' ku'shi ku'shli qozdiriwshılarg'a-ku'shli qozdiriwshıl ar ku'shli nerv sistemasında, ku'shli qoziw protsessin payda etedi, a'zzi nerv sistemasında-qoziwdin' a'zzi protsessin ha'm toqtawdi payda etetug'in tiyisli reaksiyada ko'rinedi.

Saldamlılıq bul nerv protsesslerinin' proporsional o'z-ara qatnasin na'zerde tutadi. Qoziw protsessinin' toqtawdan basımlilig'i sha'rtli reflekslerdin' payda bolıw tezligi ha'm olardin' o'shiwinin' a'steliginde ko'rinedi. Toqtaw protsessinin' qoziwdan basımlıg'i sha'rtli reflekslerdin' a'ste payda bolıwi ha'm olardin' o'shiwinin' tezligi menen belgilenedi.

Nerv protsesslerinin' shaqqanlig'i-bul nerv sistemasinin' sirtqi ortalıq jag'dayları talabi menen tez juwap retinde qoziw protsessin toqtaw protsessi menen ha'm kerisinshe almastiriw (o'zgertiw) uqiqlilig'i.

Pavlov ta'repinen belgilengen nerv protsessleri qa'siyetleri nerv sistemasinin' tipi, yamasa joqari nerv is-ha'reketi tipin belgilewshi belgili bir kombinatsiyalardi payda etiwı mu'mkin. Bul tip individ ushin xarakterli bolg'an nerv sistemasinin' tiykarg'i jiyindilarınan-ku'sh, saldamlılıq ha'm jedellikten, qoziw ha'm toqtawdin' o'z-ara qatnasınan quraladi. Pavlovtin' pikirshe, nerv sistemasinin' Gippokrat ta'repinen atap o'tilgen temperament tiplerine jaqin bolg'an to'rt tiykarg'i tipi bar. Nerv protsesslerinin' ku'shinin' ko'riniwinin' ayirmashiliqlarına qarap ku'shli ha'm a'zzi, olar o'z gezeginde saldamli ha'm shalag'ay bolip bo'liniwi mu'mkin. Bunda shalag'ay tipte qoziw toqtawdan u'stem boladi. Sonday-aq, en' son'g'isi ku'shli saldamli tipler shaqqan ha'm qos jaqqas bolip bo'linedi

Pavlov ta'repinen belgilengen nerv sistemasi tipleri tek g'ana sani emes, al tiykarg'i sipatlaması boyınsha da temperamenttin' klassikalıq to'rt tipine say

1. Sangvinik-ku'shli, saldamli, shaqqan tip
2. Flegmatik-ku'shli, saldamli, az ha'reketlenetug'in (qos jaqqas) tip
3. Xolerik-ku'shli, biraq shalag'ay, qoziwg'a salistirg'anda toqtaw protsessleri a'zzi
4. Melanxolik-qoziw ha'm qoziwdin' a'zzi protsessleri (a'zzi tip).

Solay etip, nerv sistemasi tipi degende Pavlov nerv sistemasinin` qorshag'an ortalıq ha'm ta'rbiya ta'sirinde az o'zgergen ha'm tuwma qa'siyetlerin tu'singen. Nerv sistemasinin` bul qa'siyetleri nerv sistemasinin` uliwma tipinin` psixikalıq ko`rinisi esaplang'an temperamenttin` fiziologiyalıq tiykarin quraydı.

**Temperament tipleri ha'm olardin` psixologiyalıq sipatlamasi.** Temperament tiplerinin` konkret ko`rinisleri ha'r qiyli. İnsan temperamenti o'zgeshelikleri tek g'ana minez-qulıqta ko`rinip qalmastan, biliw is-ha'reketi dinamikası ha'm sezim tarawı o'zgesheligin belgileydi, insannin` ha'reket ha'm qa'lewlerinde, sonday-aq, intellektual is-ha'reketi, so'ylew o'zgesheligi h.t.b sa'wlelenedi.

Ha'zirgi waqıtta biz barlıq temperamentler tiplerine tolıq psixologiyalıq sipatlama beriw mu'mkinshiligine iyemiz. Da'stu'riy to'rt tipke psixologiyalıq sipatlama du'ziw ushin a'dette temperamenttin` tiykarig'i qa'siyetleri paydalaniladi. Bul qa'siyetlerdin` ko'pshiligi B.M.Teplov ha'm onin` sha'kirtlerinin` miynetlerinde ashıp berilgen, son` watandarlıq ilimpazlar izertlewlerinde keyingi rawajlanıwin tapqan. Bul izertlewler barısında Teplov ta'repinen usinilg'an atamalaridin` ayırımları o'zgergen, sonday-aq jan'a qa'siyetler ashilg'an. Misali, Teplov ta'repinen «emotsional qoziw» dep atalg'an temperament qa'siyeti, psixologiyalıq a`debiyatta jiyi senzitivlik (sezimlilik), al sirtqi ta'sir payda etken erksiz ha'reketlerdin` reaktivligi-reaktivnosit` dep ataladi. Temperamenttin` basqa da qa'siyetlerinin` atamaları o'zgergen. Sonin` menen birge temperament qa'siyetlerine ekstraversiya-introversiyanı kirite baslag'an. Bul tu'sinikler adamnin` is-ha'reketi ha'm reaksiyasi neden-(sol waqıtta (ekstraversiya) payda bolatug'in sirtqi ta'sirlerden be yamasa keleshek ha'm o'tmish penen baylanisli (introsiyanı) oy, tu'sinik ha'm obrazlar menen baylanisli bolg'an ko'pshilik g'a'rezli bolg'an) payda bolg'anlig'in anıqlaydı.

Xolerik- bul nerv sistemasi toqtaw u'stinen qoziwdin` basimlilig'in anıqlanatug'in adam, na'tiyjede ol tez, jiyi oylanbay ha'reket etedi, o'zin toqtata almay, irke almay qaladi, ha'reketlerinde shalt, shaqqan shidamsizlıq ko'rsetip, ku'ygeleklik, biybaslıq, o'zin uslay almaw ko'rinedi. Onin` nerv sistemasinin` saldamli bolmawi onin` jedelligi ha'm jigerliliginin` o'zgeriwinde tsikllikti belgileydi, qanday-da is penen qizig'ip ketip, ol jan-ta'ni menen berilip isleydi, biraq og'an ku'shi uzaqqa jetpeydi, ku'shi tawsilg'an waqıtta ol ha'mme na'rsege qoli suwip qaladi. Ku'ygeleklik jag'day, jaman keypiyat, ku'shtin` pa'seyiwi ha'm uyan'lıq payda boladi.

Sangvinik- ku'shli, saldamli, shaqqan nerv sistemasına iye, shaqqan reaksiya iyesi, onin` ha'reketleri oylang'an, quwnaq, usinin` na'tiyjesinde ol turmis qiyinshiliqlarina ku'shli qarsiliq ko'rsete aladi. Onin` nerv sistemasinin` shaqqanlig'i sezimlerden, qizig'iwshiliqlardin, ko'z-qaraslardin` o'zgeriwshen'ligine, jan'a jag'daylarg'a an'sat beyimlesiwge sebepshi boladi. Bul jaqsi sa'wbetles adam, jan'a adamlar menen tez til tabisip ketedi, sonliqtan da onin` tanislari ko'p, biraq ol qarim-qatnas ha'm su'yiwshilikte turaqlılıq penen ayriqshalanbaydı. Ol ba'rha qoziwda, qizig'arli jumislari ko'p bolg'an jag'dayda g'ana o'nimdarlı xizmetker, keri jag'dayda ol zerigerli, uyan` bolip basqa na'rsege alan` bolip ketedi. Stressliq jag'daylarda «arisan reaksiyasi» payda boladi, yag'niy o'zin oylap, jedel qorg'aydı, sharayattin` normallasıwi ushin gu'resedi.

Flegmatik- ku'shli, saldamli, biraq qos jaqqas nerv sistemasına iye, aqibetinde ju'da` a'ste ta'sirlenedi, onsha ko'p so'ylemeydi, emotsiyalar a'ste-aqirin payda boladi (quwantiw ha'm ku'ldiriw qiyin), joqari miynet su'ygishlikke iye, ku'shli ha'm uzaq dawam etiwshi shimirkendiriwshilerge jaqsi qarsiliq ete aladi, biraq ku'tilmegen, jan'a jag'daylarda tez reaksiya qaytariw uqibına iye emes. Barlıq u'yrenenlerin bekkem yadta saqlap qaladi, arttirilg'an stereotip ha'm uqiqlarinan waz keshiw qolınan kelmeydi, jumisin, doslarin, turmis ta'rizin ha'm a'detlerin o'zgergekendi jaqtirmaydı, jan'a jag'daylarg'a qiyin ha'm a'ste ko'nligedi. Keypiyatı turaqlı ha'm bir tegis. Awir kewilsizlikler bolg'an jag'dayda flegmatikler sirtqi ko`rinsinen tinis bolip qaladi.

Melanxolik- nerv sistemasi a'zzi, ha'tteki ku'shli bolmag'an qozdiriwshilarg'a da joqari ta'sirshen'likke iye, al ku'shli turshiktiriwshi «u'zilis» «bo'get» «qoyan stressi» payda etiwı mu'mkin, sonliqtan da stressliq jag'daylarda (imtixan, jaris, qa'wip h.t.b) melanxoliktin` is-ha'rekinin` na'tiyjeleri ku'ndelikli turmistag'idan pa's bolıwi mu'mkin.

Joqari sezimtalıq tez sharshaw ha'm iskerliktin` pa'seywine alıp keledi (ko'birek dem alis talap etiledi). Iytewir sebepler de ko'z jas, kewil qaliwdı payda etedi. Keypiyatı ju'da` o'zgeriwshen, biraq a'dette melanxolik o'z sezimlerin ko'rsetpey, jasiriwg'a urinadi, o'z ta'shwishlerin hesh kimg'e aytpaydı, ko'pshilik jag'dayda qapa, tu'skin, o'zine isenimsiz, qa'weterli, onda nevrotikalıq buzilislar ju'z beriwı mu'mkin. Biraq nerv sistemasinin` joqari sezimtalıg'ına iye bola otirip, melanxolikler jiyi jaqsi rawajlang'an ko'rکم ha'm intellektuallıq uqiqlarg'a iye boladi.

Anaw yamasa minaw eresek adam temperamenttin` qaysi tipine iye ekenligin aytiw qiyin. Nerv sistemasinin` tipi na'silden o'tetug'in bolsa da, absolyut o'zgermeytug'in bolıp qalmaydı. .aqittin` o'tiwı menen,

sonday-aq sistemali shinig'iwlar, ta'rbiya, turmisliq jag'daylar ta'sirinde nerv protsessleri a'zzilewi yamasa ku'sheyiwi, olardin' o'tiwi tezlesiyi yamasa pa'seyiwi mu'mkin. Misali, balalardin' arasinda xolerik ha'm sangvinkiler ko'p (olar shoq, kewilli, tez ha'm jen'il ta'sirlenedi, jilag'annan son' bir minuttan keyin basqa na'rsege alan' bolip, shaqalaq atip ku'ledi, yag'niy nerv protsesslerinin' ha'reketshen'ligi joqari). Jasi u'lken adamlar arasinda kerisinshe flegmatik ha'm melanxolikler basim.

Temperament- bul adamnin' joqari nerv sistemasinin' sirtqi ko'rinishi, sonliqtan da ta'rbiya, o'zin-o'zi ta'rbiyalaw na'tiyjesinde bul sirtqi ko'rinishi burmalaniwi, o'zgeriwi, haqiyqiy temperamenttin' «maskirovka»si ju'z beriyi mu'mkin. Sonliqtan da temperamenttin' «taza» tipleri siyrek ushirasadi, anaw yamasa minaw tendentsiyanin' basim boliyi insan minez-qulqinda barliq waqitta da ko'rinedi.

Is-ha'rekette temperamenttin' roli. Ha'r bir is-ha'reket insan psixikasi ha'm onin' dinamikalig o'zgesheliklerine belgili bir talap qoyadi, barliq is-ha'reket ushin jaramli temperamenttin' o'zi joq. Obrazli tu'rde su'wretlew mu'mkin, xolerikalig temperamenttegi adamlar jedel, ta'wekelshilikli (jawinger), sangvinikler-sho'lkemlestiriwshilik jumislari ushin (siyasatshilar), melanxolikler-ilm ha'm iskusstvoda, do'retiwshilik jumislari ushin (oyshillar), flegmatikler-joba menen isleytug'in ha'm o'nimdarli is-ha'reketler ushin (do'retiwshi) jaramli. Bir neshe ka'sip ha'm jumislari ushin adamnin' belgili bir qa'siyetleri qadag'an etilgen, misali, ushiwshi-istrebitel' ushin jay basarliq, qos jaqqasliq, nerv sistemasinin' a'zziligi. Demek, flegmatik ha'm melanxolikler bunday jumislari ushin jaramsiz.

Miyne ha'm oqiwdan temperamenttin' roli sonnan ibarat, onnan ha'r qiyli qolaysiz jag'day, emotsiogen faktor, pedagogikalig ta'sir payda etetug'in psixikalig jag'daylardin' jumisina ta'sirine baylanisli. Temperamentten nerv-psixikalig basim (misali, jumisqa baha beriw, jumisti qadag'alawdi ku'tiw, jumislari pa'tin jedellestiriw, ta'rtip-intizamliq ta'sirleri h.t.b) da'rejesin belgilewshi ha'r qiyli faktorlardin' ta'sirine baylanisli.

Temperamenttin' is-ha'reket talaplarina maslasiwiniw to'rt joli bar.

Birinshi joli-ka'siplik tan'law, onin' waziypalarinin' biri-bul jumisqa za'ru'rli temperament qa'siyetlerine iye bolmag'an adamlardi jolatpaw. Bul jol tek g'ana jeke shaxsqa ku'shli talap qoyatug'in ka'sipke tan'lawda a'melge asiriladi.

Temperamenttin' is-ha'reketke maslasiwiniw *ekinshi joli* adamg'a qoyilip atirilg'an talaptin', jumistin' jag'daydi ha'm usullariniw individuallig'ina ibarat.

shinshi joli-temperamenttin' is-ha'reketke unamli qatnasin qa'liplestiriwi ha'm tiyisli sebepler arqali temperamenttin' keriy ta'sirin jen'iwden ibarat.

Temperamenttin' is-ha'reket talaplarina maslasiwdin' to'rtinshi, tiykarg'i ha'm en' ken' tarqalg'an joli-onin' individual stiliw qa'liplestiriw. Jumistin' individual stili degenimizde ha'reketin' sol adam ushin xarakterli ha'm is-ha'reketin' na'tiyjeli juwmag'ina erisiwdi ta'miyinleytug'in jeke o'zgeshelikke iye usullar sistemasi ha'm ha'reketler usuli tu'siniledi.

Temperament minez-qulig ha'm qarim-qatnas usullarinda iz qaldiradi, misali sangvinik derlik barliq waqitta sa'wbette initsiator boladi, tanis emes adamlar arasinda o'zin erkin sezedi, jan'a o'zgeshe jag'day oni tek qozdiradi, al melanxolik bolsa kerisinshe qisinadi, jan'a jag'day, jan'a adamlar arasinda albirap qaladi. Flegmatikler de jan'a adamlar menen qiyin til tabisadi, o'z sezimlerin az ko'rsetedi ha'm uzaq waqitqa shekem kimdur onin' menen tanispaqshi ekenligin an'lamaydi. Ol muhabbat qatnaslarin dosliqtan baslawg'a beyim ha'm aqiri, biraq jildam metamorfozlarisiz su'yip qaladi, o'ytkeni onda sezimler ritmi pa'seygen, sezimler turaqlilig'i oni bir adamdi jaqsi ko'riwshi etip qoyadi. Xolerik, sangviniklerde bolsa, kerisinshe, muhabbat jiyi jariliw siyaqli, bir qarastan payda boladi, biraq ju'da turaqli bolmaydi.

Insan jumisiniw o'nimdarlig'i onin' temperamentiniw o'zgesheligi menen tig'iz baylanisli. Eger jumista bir talap tu'rinen ekinshisine tez-tez o'tip turiw, sheshim qabillawda operativlik talap etilse, sangviniktin' ayriqsha shaqqanlig'i qosimsha na'tiyje beriyi mu'mkin. Flegmatik ha'm melanxolikler kerisinshe, xolerik ha'm sangviniklerge salistirg'anda qatal reglamentatsiya ha'm bir qa'liptegi jumista u'lken o'nimdarliq ha'm sharshawg'a qarshiliqqa iye.

Minez-qulig qatnasta temperamenttin' ha'r qiyli tipindegi adamlardin' reaksiyasi o'zgesheligin aldin ala ko'riw ha'm olarg'a adekvat diqqat qaratiw mu'mkin ha'm sha'rt. Atap o'tiw kerek, temperament minez-quligtin' mazmunliq emes, al tek g'ana dinamikalig sipatlamasin belgileydi. Bir temperament tiykarinda ha'm «ulli» ha'm sotsialliq sanda joq shaxs boliyi mu'mkin.

I.P.Pavlov joqari nerv is-ha'reketiniw ja'ne u'sh «haqiyqiy insaniylik tipleri»in atap o'tken, olar oylawshilik, ko'rkem, ortasha. Oylawshi tip wa'killeri (shep yarimsharinin' ekinshi signalliq sistemasi basim) aqilli, turmisliq qubilislarin' toliq analizine, konkret emes abstrakt oylawg'a beyim. Bul tiptegi adamlar a'dette matematika, filosofiya menen qizig'adi, olarg'a ilimiy jumislari unaydi.

Ko'rkem tiptegi adamlarda (shep yarimsharinin' birinshi signalliq sistemasi basim) oylaw obrazli, og'an joqari emotsionalliq, qiyaldin' ayqinlig'i, haqiyqatliqti qabillaw tirisheligi ha'm tikkeleyligi iz qaldiradi. Olardi

birinshi gezekte iskusstvo, teatr, poeziya, muzika, jaziwshiliq ha'm ko'rkem o'neri qiziqtiradi. Olar qarim-qatnastin' ken' shen'berine tirisadi. Al oylawshi tiptegi adamlardi, skeptikaliq tu'rde «qurg'aq» sipatinda bahalaydi. Ko'pshilik adamlar (i0 protsentke shekem) «artin ortalig»qa, ortasha tipke jatadi. Olardin' minezinde azg'ana ratsional yamasa emotsional baslama bar ha'm bul kishkene balaliq da'wirindegi ta'rbiyag'a, turmisliq jag'daylarga baylanisli. Bul 1g'-1y-jaslarda ko'rine baslaydi, biraz o'spirimler waqtinin' ko'pshiligin a'debiyat, muzika, iskusstvoga bag'ishlasa, basqalar-shaxmat, fizika, matematikaga bag'ishlaydi.

Zamanago'y izertlewlerdin' tastiyoqlawinsha, on' ha'm shep yarim sharlar spetsifikaliq funktsiyalarga iye ha'm anaw yamasa minaw yarim shardin' basimlig'i insan shaxsinin' individual o'zgesheligine anag'urlim ta'sir ko'rsetedi.

7. Temperamenttin' ekstraversiya-introversiya menen o'z-ara qatnasi. Aytek basqa avtorlardin' ko'plegen jumislarina izertlewler ha'm analizler o'tkeriw na'tiyjesinde jeke shaxs strukturasinin' fundamental parametrleri «nevrotizm» ha'm «ekstraversiya-introversiya» ekenligin ko'rsetken.

Belgili psixolog K.Yung adamlardi jeke shaxs skladi boyinsha ekstravert («sirtqa murajaat etken») ha'm introvertlerge («o'z ishine murajaat etken») dep bo'lgan. Ekstravertler sa'wbetles, jedel, optimist, shaqqan, olarda JNH tipi ku'shli, temperamentni boyinsha olar sangvinik yamasa xolerikler. Introvertler az so'yleytug'in, basiq, ha'mmeden ajiralg'an, o'z ha'reketlerinde tek o'z tu'sinigine tiykarlanadi, sheshim qabillawga shintlap qaraydi, o'z emotsiyalarin qadag'alaydi. Introvertlerge flegmatik ha'm melanxolikler kiredi. Biraq o'mirde taza ekstravert yamasa introvertler siyrek ushirasadi. Bizin' ha'r birimizde bul ekiwinin' de ko'rinishleri bar, bul nerv sistemasinin' tuwma qa'siyetlerinen, jas, ta'rbiya, turmisliq jag'daylarga baylanisli. Tan' qalarlig'i, ekstravertlerde on' yarimshari baslawshi esaplanadi, buni biraz sirtqi pishininen de an'law mu'mkin-olardin' shep ko'zi ko'birek rawajlang'an, shep ko'zi ashig'iraq ha'm ma'nilirek (adamnin' nervi atanaq ta'rizinde ju'redi, yag'niy on' yarimshardan denenin' shep ta'repine ha'm shep yarimshardan-denenin' on' ta'repine). Introvertlerde shep yarimshar baslawshi esaplanadi.

Ekstraversiya joqari nevrotizm menen birge xolerik temperamentinin' payda boliwina sebepti, «introversiya+nevrotizm» melanxolik temperamentin belgileydi, nevrotizmin' qarama-qarsisi-emotsional turaqliliq, salmaqliliq ekstraversiya menen birgelikte sangvinistikaliq minez sipatinda ko'rinedi, al introversiya menen birge flegmatikaliq siyaqli.

Tan' qalarlig'i, qarama-qarsi temperamenttegi adamlar bekkem ha'm kelisimli shan'araq quradi, misali, qoziwshi xolerik ha'm tinish flegmatik, sonday-aq qapa melanxolik ha'm kewilli sangvinik-olar bir-birin toqtiradi, biri-birine kerek. Dosliq qatnasilarda ko'binese bir temperamenttegi adamlar til tabisadi (eki xolerikten tisqari olar, ekewinin' de shidamsizlig'i sebepti tez-tez urisadi).

Sonday-aq, flegmatikler en' universal partner sipatinda aniqlang'an, o'ytkeni olardi qa'legen, o'zinikinen basqa temperamentler (ko'pshilik avtorlardin' pikirinshe, eki flegmatik jubi ju'da sa'tsiz shiqqan) qanaatlandiradi.

Ayzenk «ekstraversiya-introversiya» parametrleri tiykarinin' fiziologiyaliq parametrlarin aniqlawga uring'an, ol Pavlov gipotezasina tiykarlanip, ekstravertlengen minez-qulig qoziwdin' ku'shli toqtaw potentsialinin' payda boliwi menen belgilenedi, sol waqitta introvertler bolsa minez-qulqi toqtaw potentsial a'zziliginin' ha'm qoziw potentsiali ku'shinin' na'tiyjesi dep esaplag'an. Ayzenk usinin' tiykarinda ekstravert ha'm introvertlerge bo'linetug'in eksperimental belgilerdi aniqlag'an.

	Introvert	Ekstravert
Qabillaw rigidligi	Ku'shli	a'zzi
O'jetlik	U'lken	Kishkene
Umtiliwshiliq da'rejesi	Biyik	Pa's
:yirseklik	Pa'seygen	Joqarilag'an
Sha'rtli baylanislardin' payda boliwi	Tez	A'ste
Qabillawdag'i konstantliq	Pa's	Joqari

Atap o'tkenimizdey, faktorliq analizdin' basqa wa'killeri faktorlardin' ko'pshilik sanin-jeke shaxs belgilerin aniqlag'an.

Adamlardin' normal psixologiyaliq sipatlamasi siyaqli faktorlarga (jeke shaxs belgileri) bir neshe misallar keltiremiz. A faktori emotsional bastan keshiriwler dinamikasinin' o'zgesheligin su'wretleydi. Bul faktor boyinsha joqari bahali adamlardi emotsional ko'rinishlerdin' baylig'i ha'm ayqinlig'i, minez-qulqinin' ta'biyg'iylig'i ha'm erkinligi, birge islesiwge tayar turiwshiliq, a'tiraptag'ilarg'a diqqatli ha'm jaqsi qatnas, ken' peyillik ha'm kewilshen'lik ayiriqshalaydi. Olar ja'ma'a'tte jaqsi kelisedi, qatnaslar du'ziwde jedel. Qarama-qarsi polyusta (faktor boyinsha pa's baha) affektin' uyanlig'i, tirishe emotsiyalardin' bolmawi siyaqli belgiler

a`hmiyetke iye. Bul adamlar suwıq, qatal, qarım-qatnasta formal. Olar adamlardan bo`leklenedi, kitap ha`m zatlar menen qatnasta bolg`andi ta`wir ko`redi, bir o`zi islegendi unatıp, ja`ma`atlık ilajlarg`a qosilmaydı. Iste da`l, wazipasin anıq orinlaydı, biraq jeterlishe iykemshil emes. E faktori-dominantlıq (o`jetlik, qaysarlıq)-konformnost` (pokornost`, g`a`rezlilik). Faktor boyınsha joqari bahalar ha`kimshilik, o`z betinshelikke (erkinlik), g`a`rezsizlikke umtiliwshiliq, sotsiallıq jag`daylar ha`m «abıroylılar»dı mensinbewdı ko`rsetedi. Bul adamlar qoriqpay, energiyalı ha`m jedel ha`reket etedi. O`z jeke nizamları ha`m tu`siniklerı menen, agressiv tu`rde erkin huqıqların qorg`ay otirıp jasaydı ha`m a`tıraptag`ılardan da o`z betinshelik ko`rsetiwın talap etedi. Bul faktor boyınsha to`men baha aliwshi adam, aytqang`a ju`retug`ın, komfortlı, o`z ko`z-qarasında tura almaydı, ku`shlirek adamnıń izine eredi, o`zine o`z uqıbına isenbeydı, sonlıqtan jiyi g`a`rezlı bolıp qaladı, ayıptı moynına aladı, barlıq wazıypalarg`a bag`ınadı. I faktorı morallıq talaplardı saqlawg`a umitiliwdı sipatlaydı. Faktordın` joqarg`ı a`hmiyeti polyusında juwapkershilik, wazıypanı orınlaw, shin kewillik, morallıq printsıplerdın` ku`shlılıgı, rigidlıq, bahalılıqlardıń toqtawı siyaqlı sezimler turadı. Bul faktor boyınsha to`men bahag`a iye adam, turaqsızlıq, bahalılıqlardıń o`zgeriwine beyim, baslag`an isin tez taslaydı.

Meditına tarawı qa`nigeleri ha`m islep atırg`an shıakerler ta`repinen temperamenttin` ha`r bir tipi ushin adamlardıń awqatlanıw tiykari islep shıg`ılğ`an. Biraq sonı da aytıp o`tiw kerek, alıng`an izertlewler ilimiy-tastıyılqang`an emes, al ko`birek statistikalıq xarakterge iye. Ha`r bir adam o`zi tipin anıqlap alıp, bul mag`liwmatlardı ha`m o`zinin` gastronomiyalıq qa`lewlerin salıstrip ko`riwi mu`mkin.

Xolerik ha`m sangviniklerge paydalı

❖ Spetsiyalar koriandr, koritsa, ukrop, sel`derey, semechkalar (as qabaq ha`m ayg`abag`ar), reven`, izyum, chernosliv, maslına, zamarriqlar.

❖ Miyweler qara ju`zim, mazalı alma, almurt, qa`reli, anar, figi, a`njir, ananas, qawın.

❖ Palızlar ko`k noqat, salat, bryussel` kapustası, sparja, kabachki, qıyar, ren`li kapusta, tu`rpi, jas kartofel`, shpinat, az-g`ana pomidor, gorox, ma`sh, lobiya (chechevitsa emes).

❖ Da`n o`nimleri aq ha`m sur nan, manna ha`m sulı botqası, lapsha, makaronlar.

❖ Jarmalar arpa, gu`rish.

❖ Maylar duzlanbag`an sari may, olivkya, soya mayları.

❖ Su`t o`nimleri tvorog, su`t.

❖ Go`sh qara mal, eshki, sho`je, tawıq, tu`ye tawıq, g`az.

❖ Baliq sel`d`, ten`iz, ha`wiz ha`m da`r`ya balıg`ı.

Eger xolerik yamasa sangvinik deni saw bolsa, olarg`a piyaz, chesnok (ju`da` ko`p emes, may menen birge, jaqsısı vinegret, kotletler menen), g`ozalar (az mug`darda), grecha (ko`p emes), qara nan (biraq biyiday nannan az), shoshqa go`shi (arasında), qatıq (keshqurin bir stakan), kolbasa (jiyi), limon (tek chayda), ashshi alma, kapusta (az mug`darda), geshir (jaqsısı salatta), g`arbiz (ha`r ku`ni emes), bal (tek chayg`a).

Eger sangvinik yamasa xolerik awırıp qalsa, ol qatal dietag`a o`tedi.

Flegmatik ha`m melanxoliklerge paydalı

❖ Spetsiyalar gvozdika, koritsa, imbir`, shafıan, tmin, lavr japırag`ı, qizil ha`m a`sirese qara burish, gorchitsa, xren, ko`k chay, izyum, chernosliv, suxofrukı, reven`, g`ozalar (az mug`darda), zamarriqlar, maslına (az mug`darda), sel`derey, petrushka, piyaz, chesnok.

❖ Mazalı zatlar bal.

❖ Miywler almalar (antonovka, gol`den), almurt, anar, xurma, jemisler (a`sirese jabayı o`siwshi), erikler, shıye.

❖ Palızlar bryussel` ha`m ren`li kapusta, kabachki, geshir, baklajan, jas kartofel`, rediska, shpinat, la`blebi, jas tu`rpi, salg`am, gorox, chechevitsa.

❖ Da`nler arpa, sulı.

❖ Da`n o`nimleri manna botqası, lapsha, makaron, tari, sulı pechen`esi (biraq sulı botqası emes, ol flegmatiklerge qadag`an), grecha (az mug`darda), ma`kke, gu`rish (az mug`darda), sonday-aq ma`yek sari uwizi.

❖ Go`sh jas mal, mal bawiri, sho`je.

❖ Baliq sel`d` az duzlı (suwda jibitilgen), ten`iz balıg`ı, ikra.

❖ May ku`ydirilgen, duzlanbag`an, ayg`abag`ar, ma`kke (az mug`darda).

❖ Sir qa`legen, biraq taza tayarlang`an emes

❖ Su`t-qatıq o`nimleri (az mug`darda) eshki su`ti, irimshik.

Ta`kırarlaw ushin sorawlar.

- Adam nerv sistemasinin` tiykarg`ı qa`siyetlerin ha`m tiplerin sipatlap berin`iz.
- Temperamenttin` ne ekenin tu`sindirin`.
- Adamlar temperamentinin` tiplerin sipatlap berin`iz.

- Balalardin` temperamentin ta`lim-ta`rbiya beriw jumisinda qalayinsha esapqa aliwg`a boladi.

A`debiyatlar.

- «Psixologiya» Karimova. T- 2000.
- M.G.Davletshin, S.M.Tuychieva. «Umumiy Psixologiya», T.
- A.A.Rean i dr. «Psixologiya i pedagogika», S-Peterburg, 2001 j
- A.A.Radugin. «Psixologiya i pedagogika», Moskva, 1999 j.

Tema: Karakter. (4 saat)

Joba:

1. Karakter haqqında tu`sinik.
2. Karakter mashqalasın u`yreniw tariyxınan.
3. Karakter du`zilisi.
4. Karakter aktsentuatsiya ha`m onin` tu`rleri.
5. Karakterlerdin` qa`liplesiwi ha`m oni ta`rbiyalaw.

**Xarakter haqqında tu`sinik.** «Xarakter» degen so`z biz oni qaysi waqıtta qollanamız. Birinshiden, adamnin` minez qulqın bahalag`an waqıtta. Ekinshiden, usı adamnin` minezqulqınin` ol ushin tosinan payda bolg`an o`zgeshelikleri tuwralı emes, al onin` ushin turaqlı, u`yrenishikli bolıp qalg`an minezqulıq formaları tuwralı so`z bolg`an waqıtta. :shinshiden, biz adamnin` jeke kelbetin, onin` du`n`yag`a degen qatnasın bildiretug`ın minez-qulıq formaları tuwralı so`z bolg`anda «xarakter» degen so`zdi qollanamız

Adamlar do`gerek-a`tıraptag`ı du`n`yag`a` basqa adamlarg`a, kollektivke, miynetke, o`zine-o`zi ha`rqiylı qatnas jasaydı ha`m usinin` menen biri-birinen pariqt etedi. Usı qatnas adamnin` minez-qulqında, is-ha`reketinde bilinedi.

Xarakter-bul jeke adamnin` en` a`hmıyetli qa`siyetlerinin` dara birikpesi bolıp, ol adamnin` do`gerek-a`tıraptag`ı du`n`yag`a jasaytug`ın qatnasın ko`rsetedi ha`m onin` minez-qulqında, is-ha`reketlerinde bilinedi. U`yrenishikli formalarında bekkemlengen qatnas boladı.

Ma`selen, egerde biz qayırqomlıq usı adamnin` xarakterinin` o`zgesheligi, dep atap ko`rsetsek, usinin` menen biz onin` adamlarg`a jasaytug`ın qatnası qanday ha`m bir waqıttin` o`zinde belgili bir jag`daydag`ı onin` minez-qulqı qanday ekenin demek, tiyisli jag`daylarda onnan qanday qiliqlardı ku`tiwge bolatug`ınin ko`rsetip beremiz.

Xarakter jeke adamnin` basqa ta`repleri, atap aytqanda temperamentı ha`m uqiqları menen o`z-ara baylanisli boladı. Temperament xarakterdin` ju`zege keliw formasına ta`sir jasay otirip, onin` anaw yamasa minaw belgilerin o`zine ta`n tu`ske engizedi. Ma`selen, xoleriktin` tabanlilig`ı g`ajja-g`aj xizmetinde, flegmatiktiki saldamlı isshen`liginde bilinedi. Miynet su`ygishlik te usılay boladı, xolerik jedelli, qumarlanıp, flegmatik bir qa`lipte ha`m asıqpastan miynet etedi. Basqa jag`ınan, temperamenttin` o`zi de xarakteridin` ta`siri astında qayta du`zeledi, ku`shli xarakterli adam o`z temperamentinin` geypara unamsız ta`replerin tiyip, onin` ju`zege keliwin qadag`alap tura aladı.

Uqiqlar da xarakter menen ajıralmas baylanisli boladı. Joqarı da`rejedegi uqiqlar xarakterdin` topar menen birlik sezimi ha`m onin` iygiligi ushin jumis islew tilegi, o`zine qatti talapshan` bolıwshiliq siyaqlı belgileri menen birigip ketedi. Uqiqlardin` da`rejesi qiyınshılıqlardı tabanlı tu`rde jen`ip shig`a aliwshiliq, sa`tsizliklerdin` ta`siri astında ruwxı tu`sip ketpewshilik, sho`lkemleskenlik penen islep, initsiativa ko`rsete aliwshiliq penen baylanisli boladı.

**Xarakterdin` fiziologiyalıq negizleri.** I.P. Pavlovtin` ta`liymatına muwapiq, admnin` u`yrenshikli minez-qulqı- bul adamnin` do`gerek-a`tıraptag`ı sotsiallıq ortalıqtin` qayta-qayta ta`kirarlana beretug`ın ta`sirlerine beretug`ın, qatti bekkemlenip qalg`an juwaplarinin` sistemasi boladı.

Xarakterdin` fiziologiyalıq negizleri-nerv sistemasi tipinin` belgilerinin` ha`m jeke turmis ta`jriybesinin`, ta`rbiyanın` na`tiyjesinde qa`liplesken waqıtsha baylanislardin` quramalı turaqlı sistemalarinin` qosındisi boladı.

Xarakterdegi tipik ha`m jeke na`rse. Joqarında aytilg`anlardan xarakter miyras etip alinbaytug`ın ha`m ol jeke adamnin` ta`biyiy, sonday-aq turaqlı ha`m o`zgermeytug`ın qa`siyeti bolmaytug`ını anıq. Xarakter do`gereke-a`tıraptag`ı ortalıqtin`, adamnin` turmis ta`jriybesinin`, onin` ta`rbiyalaniwinin` ta`siri astında qa`liplesedi ha`m rawajlanadı. Usı ta`sirler, birinshiden, **ja`miyetlik-tariyxiy** (ha`rbir adam belgili bir ja`miyetlik-tariyxiy du`zim, belgili bir sotsiallıq ortalıq sha`rayatlarında jasaydı ha`m olardin` ta`siri astında jeke adam retinde qa`liplesedi) ha`m ekinshiden **dara o`zine ta`n** (ha`r bir ayırım adamnin` turmis xizmet sha`rayatlari, onin` o`mir joli o`zine ta`n ja`ne ta`kirarlanbaytug`ın boladı) ta`sirler boladı. Sonlıqtan da ha`rbir adamnin` xakteri onin` ja`miyetlik awhali menen de, jeke, dara turmisi menen de belgilenedi. Turmistin` ha`m xizmettin` barisında ha`rbir adamda xarakterdin` jeke belgileri de qa`liplesip ja`ne rawajlanıp baradı.

**Xarakterdin` belgileri.** Adamnin` haqıyqatlıqqa qatnas jasawdı ju`zege keletug`ın adam minez-qulqınin` jeke u`yrenishikli formaların xarakterdin` belgileri dep tu`sinedi. Xarakterdin` belgilerin tiykarg`ı eki toparg`a bo`liw qabil etilgen.

Birinshi topardı xarakterdin` jeke adamnin` bag`darlanıwshilig`ın bildiretug`ın belgileri, yag`niy haqıyqatlıqqa jasalatug`ın qatnaslar sistemasi (ja`miyetke, kollektivtin` ag`zalari retinde basqa adamlarg`a qatnas jasaw, o`zine-o`zi, o`zinin` jeke kelbetine qatnas jasaw) quraydı.

Usig`an muwapiq tu`rde xarakterdin` belgilerinin` **ekinshi toparin-** erklilik belgilerin ayirip shig`aradi. Adamda xarakterdin` erklilik belgilerinin` rawajlanawina qaray ku`shli ha`m ha`lsiz xarakter tuwrali so`z etiledi. Bosan`liq uliwma alg`anda ha`tte unamli bag`darlaniwshiliq bolg`an jag`dayda da xakterge unamsiz baha beredi. **Ja`miyetlikte, kollektivte, basqa adamlarg`a qatnas jasawdi bildiretug`in xarakterdin` belgileri.**

Kollektivism- xarakterdin` bir belgisi bolip, ol adamnin` kollektivte boliwg`a, onin` turmisina qatnasiwg`a, ol go`zlegen maqsetler ushin gu`resiwge kollektivtin` barliq ag`zalarina joldasliq ja`rdem ko`rsetiwge umtiliwina bildiredi.

Xarakterdin` kollektivismge qayshi keletug`in unamsiz belgisi **o`zimshilik** boladi. O`zimshil adamnin` is- ha`reketin o`z qara basinin` ma`plerin go`zlewshilik, birinshi gezekte o`z qara basinin` paydasi tuwrali g`amxorliq etiwge umtiliwshiliq bag`darlap turadi.

Qayirgomliq-adamlarg`a olardin`, sezimlerine, mashqalalarina diqqatli, miyirmanliq, abayliliq penen qatnas jasaw, adamg`a ja`rdem beriwge mudami tayar turiwshiliq anaw yamasa minaw jag`dayda qanday ja`rdem kerek ekenin pa`mley aliwshiliq boladi.

Adamlarg`a jaramas, qayirgomliqsiz qatnas jasawda bildiretug`in xarakterdin` unamsiz belgisi- **turpawiliq**, mektep jasinda minez-quliqtin` ken` taralg`an kemshiligi boladi.

Adamnin` ja`miyetke ha`m basqa adamlarg`a jasaytug`in qatnasin bildiretug`in xarakterdin` en` a`hmiyetli belgilerinin` biri **hadalliq** boladi. Is-ha`reketinin` minsiz taza boliwi hadal miynet ushin xarakterli boladi.

Xarakterdin` miynetke qatnas jasawdi bildiretug`in belgileri. Xarakterdin` miynet etiw tilegin bildiretug`in belgisin **miynet su`ygishlik** dep ataydi.

**Xarakterdi qa`liplestiriw ha`m oni ta`rbiyalaw.** Adam xakterinin` qa`liplesiwinde ta`biyiy ha`m soyialliq na`rsenin` usinday o`z-ara qatnasin maqullamawg`a boladi, al I.M.Sechenovtin` o`zi de tap usi sanlarga ayiriqsha a`hmiyet bermegen shig`ar, ba`lkim. Biraq, ol soyialliq faktorlar xarakterdin` qa`liplesiwinde biologiyaliq faktorlarga qarag`anda ten`i-tayi joq anag`urlim a`hmiyetli rol` atqaradi, degende pu`tkilley haqli edi.

Xarakterdin` qa`liplesiwi qarshaday balaliq da`wirinen baslanadi. Xarakterdi ta`rbiyalawdin` en` a`hmiyetli qurali- **miynet** boladi. **Ta`rbiyashinin` jeke u`lgisi** de xarakterdi ta`rbiyalawg`a ta`sir jasaydi. **O`zin-o`zi ta`rbiyalaw**-anag`urlim u`lken jastag`i adamlarda qa`liplesken boladi.

Ta`kirarlaw ushin sorawlar.

- Xakterge aniqalama berin`iz. Xakter temperamentten ne menen ayirilip turadi.
- Adamlardin` xakterinin` tipik ha`m jeke belgileri neden kelip shig`adi.
- Xakterdin` belgilerin qalayinsha klassifikatsiya jasaydi.
- Adamnin` xakteri qalayinsha qa`liplesedi
- Xakterdi qayta du`ziwge ha`m o`zgertiwge bolama
- Xakterdi ta`rbiyalaw jollari qanday boladi

A`debiyatlar.

A.A.Rean i dr. «Psixologiya i pedagogika», S-Peterburg, 2001 j
A.A.Radugin. «Psixologiya i pedagogika», Moskva, 1999 j.
M.G.Davletshin, S.M.Tuychieva. «Umumiy Psixologiya», T.

Uqiyliliq. (2 saat)

Joba:

1. Uqiyliliq haqqinda tu`sinik.
2. Uqiyliliqlardin` teoriyalari.
3. Uqiyliliqlardin` tu`rleri ha`m olardin` xarakteristikasi.
4. Talant, zeyin, na`sillik.
5. Uqiyliliqlardin` rawajlanawi.

Uqip. Adamnin` qanday da bir xizmetke uqibi bar ekeni tuwrali aytiwǵa ne tiykar bola aladi. Bug`an eki ko`rsetkish, xizmetti men`geriw tezligi ha`m jetiskenliklerdin` sapasi tiykar boladi. Egerde adam, birinshiden, qanday da bir xizmetti tez ha`m tabisli men`gerse, tiyisli uqiplardi ha`m ko`nligiwlardi basqalarg`a qarag`anda an`sat iyelep alsa, al, ekinshiden, ortasha da`rejeden anag`urlim joqari jetiskenliklerge erisse, oni uqiqli dep esaplaydi.

Bul neden g`a`rezli boladi. ne ushin basqa da barliq ten` jag`daylarda bir adamlar basqa bir adamlarg`a qarag`anda qanday da bir xizmetti tezirek ha`m an`satiraq men`gerip aladi ja`ne onda ko`birek tabislarg`a erisedi. Ma`selen ha`rbir xizmet adamnin` psixikalik protsesslerine analizatorlardin` jumisina, ta`sirshen`lik tezligine, jeke kelbetinin` qa`siyetlerine belgili bir talaplardi qoyatug`ininda bolip otiradi. Bir adamlar tiyisli sipatlarg`a iye boliwi, al basqa birewlerinde olar bosan` rawajlang`an boliwi itimal. Egerde adamlar tiyisli xizmettin` talaplarina en` ko`p da`rejede juwap beretug`in jeke-psixologiyaliq o`zgesheliklerge iye bolsa, usi na`rsenin` o`zi olar usi xizmetke uqiqli degendi bildiredi.

Uqiqlilik - bul adamnin` usi xizmettin` talaplarina juwap beretug`in ha`m oni tabisli tu`rde orinlap shig`iwinin` sha`rti bolatug`in jeke-psixologiyaliq o`zgeshelikleri boladi.

Shaxstin` uqiqlari ha`m zeyinleri. **Ziyreklik haqqinda tiykarǵi tu`siniklerdi belgilewde «uqiqlilik» tu`siniginen kelip shig`iw qolayliraq. «Uqiqlilik» tu`siniginde oni praktikalik aqilli kontekstte qollang`anda menin`she u`sh qa`siyet kiredi.**

Birinshiden, uqiqlilik degen bir adamdi ekinshisinen o`zgeshelendiretug`in *jeke-psixologiyaliq ayirmashiliqlar* ko`zde tutiladi, barliq adamlar ten`dey bolg`an qatnasta, qa`siyetler haqqinda is ju`rgen jerde hesh kim uqiqlilik haqqinda so`z aytpaydi. **Ekinshiden,** uliwma barliq jeke o`zgesheliklerdi uqiqlilik dep atamaydi, al tek *qanday da bir is-ha`reketti yamasa ko`plegen is-ha`reketlerdi* orinlawda tabisliliqqa qatnasi barlarin na`zerde tutadi. Qizbaliq, uyan`liq, asiqqay ha`reket etiw siyaqli ayirim adamlardin` jeke o`zgesheligi bolg`an qa`siyetler uqiqlilik dep atalmaydi, sebebi qanday-da bir is-ha`rekettin` orinlaniwinin` tabislilig`i sha`rti dep qaralmaydi.

:shinshiden, «uqiqlilik» tu`sinigi sol adamda burinnan islep shig`ilg`an bilim, ko`nlikpe yamasa bilimnen ibarat emes. Biraz waqitlari ustaz oqiwshisinin` jumisina kewli tolmaydi, al bul oqiwshinin` bilimi basqa oqiwshilardikinen kem emes, biraq ustaz basqa balalardin` usinsha bilimne de qanaatlanadi. O`z narazilig`in ustaz bilayinsha tu`sindiredi, oqiwshi jeterlishe shug`illanbay atir, eger ol ko`birek shug`illansa «usinday uqiqlarin diqqatqa alip» ol bunnanda ko`birek bilimge iye bolar edi.

Bul misal, turmista uqiqlilik degenimizde a`dette bar ko`nlikpe, bilim ha`m uqiqlardan ibarat bolmag`an, biraq bul bilim ha`m ko`plikpelerdi iyelewde an`sat ha`m tezligin ko`rsetedi.

Bizler uqipti individtin` (jeke shaxstin`) tuwma mu`mkinshilikleri sipatinda tu`sine almaymiz, sebebi uqipti biz «adamnin` jeke-psixologiyaliq o`zgesheligi» dep aniqlama berdik, al bul keyingisi bolsa o`z-o`zinen tuwma bola almaydi. Tek anatomo-fiziologiyaliq o`zgeshelikler g`ana yag`niy uqiqlardin` rawajlaniwi tiykarinda jatirg`an tuwma bola aladi, uqiqlardin` o`zi bolsa barliq waqitta rawajlaniw na`tiyjesi boladi.

Solay etip, uqipti adamnin` tuwma o`zgesheligi sipatinda tu`sinigi biykar etildi, biraq uqipti rawajlandiriwdin` ko`pshilik jag`daylarında bir neshe tuwma o`zgeshelikler bar ekenligin biz biykarlamaymiz.

Ayirim waqitlari «ta`biyg`iy», «ta`biyattan berilgen» h.t.b so`zler menen bildiriletug`in «tuwma» tu`sinigi-jiyi praktikalik analizde uqip penen baylanistiriladi.

Barliq jag`daylarda bizler uqiqlardin` o`zinin` tuwmalig`in emes, al olardin` rawajlaniwinin` tiykarinda jatirg`an zeyinlerdi na`zerde tutamiz. Tuwma zeyinler haqqinda so`z ete otirip bizler na`silden o`tetug`in zeyinler haqqinda aytpaymiz. Bul eki tu`sinikti uqsasliqta bar bolg`an ka`teshilikler ju`da ken` tarqalg`an. «Tuwma» so`zin aytiw, «na`silden o`tken» degen so`zdi aytqan menen ten` dep shamalaydi. Bul a`lbette qa`te. O`ytkeni tuwiliwdan aldın jatirda rawajlaniw da`wiri bar. «Tuwmaliq» ha`m «tuwma» so`zleri psixologiyaliq a`debiyatta usi belgi qa`siyet na`silden o`tiw joli menen ata-babalarinan o`tken ekenligine haqiyqiy tiykar bolg`an jag`dayda, bunda da tek g`ana bul qa`siyet ta`rbiya yamasa u`yretiw na`tiyjesi emes ekenligin ko`rsetiwdi qa`legende yamasa bul qa`siyet organizmnin` ayirim biologiyaliq ha`m fiziologiyaliq o`zgesheliklerine barip taqalatug`inlig`in ko`rsetiwdi qa`legende qollaniladi. Solay etip, «na`silden o`tken» so`zi tek g`ana «tuwma» emes, al «biologiyaliq», «fiziologiyaliq» h.t.b. so`zlerdin` sinonimi boladi.

«Tuwma zeyinler» tu`sinigi hesh bir jag`dayda da «na`silden o`tken zeyinler» tu`sinigi menen bir ma`niste emes. Uqiqlilik o`z negizi boyinsha dinamikaliq tu`sinik. Uqiqlilik tek ha`rekette, tek rawajlaniwda bar. Psixologiyaliq planda uqiqlilik haqqinda, ol o`z rawajlaniwina shekem qalay jasawi haqqinda, sonday-aq, o`z rawajlaniwin toqtatqan, o`zinin` toliq rawajlaniwina jetkenligi haqqinda aytip bolmaydi.

Absolyut esitiw balada dawis ba`lentligin biliw ma`selesine shekem uqip sipatinda bolmag`an. Bug`an shekem tek anatomo-fiziologiyaliq fakt sipatinda zeyin bolg`an.

O`zine ta`n muzika uqiylilig`i- absolyut esitiw dep ataladi, yag`niy bunday uqipqa iye adam ba`lentliligi belgili bolg`an basqa dawislar menen salistirmay-aq, ayirim dawislardin` ba`lentliligin bile aladi. Absolyut esitiwde «tuwma uqiyliligi» yag`niy tiykarinda tuwma zeyinler jatirg`an tipik misalin ko`riw ko`riwge tiykarlar bar. Biraq absolyut esitiw bolmag`anda, basqa uqiylarg`a-salistirmali esitiw, tembrli esitiw h.t.b su`yene otirip basqa jag`daylarda absolyut esitiw tiykarinda a`melge asirilatu`g`in sonday bir uqipti islep shig`iwdi an`latadi. Dawis ba`lentliligin biliwdin` psixologiyaliq mexanizmi eki jag`dayda eki tu`rli boladi, biraq praktikaliq na`tiyjeleri ayirim jag`daylarda birdey boliwi itimal.

Sol waqit yamasa da`wir de bul tu`siniklerge biraz o`zgerisler kiritedi. Misali «muzikali talantliligi» tu`sinigi bir dawisli muzikadan basqasin bilmegen xaliqlardikine salistirg`anda bizler ushin basqasha ma`nige iye. Tariyxiy rawajlaniw muzikaliq talantliligi o`zgertiwdi de ko`rsetedi.

Demek «talantliligi» tu`sinigi oni ja`miyetlik-miynet praktikasinin` konkret, tariyxiy rawajlanip atirg`an formasi menen o`z-ara baylanispay ma`nige iye emes.

Ja`ne bir en` a`hmiyetli jag`daydi atap o`temiz. Talantliligtan tabis emes, al usi tabisqa erisiw mu`mkinshiligi g`a`rezli. Ha`tteki ma`selenin` psixologiyaliq ta`repi menen sheklene otirip soni aytip o`tiwimiz kerek, qa`legen is-ha`reketti tabisli orinlaw ushin tek g`ana talantliligi emes, al tiyisli ko`nlikpe ha`m uqiylilarg`a iye boliw talap etiledi. Adam qanshelli fenomenal ha`m muzikaliq talantqa iye bolmasin, eger ol muzikag`a oqimasa ha`m muzikali is-ha`reket penen turaqli tu`rde shug`illanbasa, ol opera dirijeri yamasa estrada pianisti funktsiyasin atqara almaydi.

To`mendegi eki jag`day arasinda u`lken ayirmashiliq bar «bul adam o`z talanti menen minanday is-ha`reket tu`rlerin tabisli atqariw mu`mkinshiligine iye» ha`m «bul adam o`z talanti menen minanday is-ha`reketke beyim». Talant is-ha`reketti tan`lawdin` aniqlawshi belgilewshi birden-bir faktori esaplanbaydi (al klassliq ja`miyette ol ko`pshilikte uliwma saylag`a ta`sir etpeydi), sonday-aq is-ha`reketti orinlawda tabisliqti belgilewshi birden-bir faktor bolip ta esaplanbaydi.

Uqiyliligi - bul adamnin` usi xizmettin` talaplarina juwap beretug`in ha`m oni tabisli tu`rde orinlap shig`iwinin` sha`rti bolatug`in jeke-psixologiyaliq o`zgeshelikleri boladi.

Ta`biyi, tuwma faktorlar uqiylardi rawajlandiriwda qanday da bir rol` atqaradi ma.

Ayirim ilimpazlar adam uqiylarinin` tuwma, tuqim quwip kelip shig`iwin moyinlaydi. Olar uqiylardin` tu`ri de, olardin` tuwilg`an ku`ninen baslap aldin-ala belgilengen boladi, bul ta`biyattin` o`zine ta`n siyig`i dep esaplaydi. Ilimiy psixologiya bul naduris ko`z-qarasti pu`tkilley biykarlaydi. Ta`lim-ta`rbiya beriw, adamnin` turmis ha`m xizmet sha`rayatlari onin` uqiylarin aktiv tu`rde qa`liplestiredi. Biraq bul, ta`biyi, biologiyaliq faktorlar uqiylardin` qa`liplesiw protsessinde uliwma hesh qanday rol` atqarmaydi, degendi bildirmeydi. Uqiylardi rawajlandiriwdin` bunday aldin-ala ta`biyi sha`rtlerin zeyin dep ataydi.

Zeyin-adamlar arasindag`i jeke ta`biyi ayirmashiliqlardi ju`zege keltiretug`in miydin`, nerv sistemasinin`, analizatorlardin` geypara ta`biyi anatomiyaliq-fiziologiyaliq o`zgeshelikleri boladi. Qolayli zeyinler ha`m en` qolayli turmis ja`ne xizmet sharayatlarinda balanin` uqiylari, ma`selen, sazandelik, a`debiy ko`rkemlik-su`wretlew, matematikaliq uqiylari og`ada erte qa`liplesiw ha`m og`ada tez rawajlanip ketiwi itimal (al bul na`rse geyde uqiylardin` ta`biyi bolip ko`riniwine alip keledi) V.A.Motsart da`slepki muzikaliq p`esalarin q-n` jasinda do`rete basladi. Ataqli su`wretshi K.P.Bryullov o`jasar shag`inda su`wretshilik Akademiyasina oqiwg`a kirdi, A.S.Pushkin i`jasinan, N.A.Nekrasov o`jasinan q`n`uq`jaza basladi.

Uqiylardin` joqari da`rejede rawajlaniw talant dep ataydi. Talant-bul bir jag`inan, belgili bir xizmetti ayriqsha tabisli, tvorchestvoliq tu`rde orinlawg`a mu`mkinshilik beretug`in uqiylardin`, ekinshi jag`inan, usi xizmetke beyimliktin`, og`an degen o`zine ta`n za`ru`rliktin`, u`shinshi jag`inan, qatti miynet su`ygishliktin` ha`m tabanliligtin` en` qolayli birigiwi boladi. talant tek ilim ha`m iskusstvo tarawinda g`ana emes, al insannin` ha`rqanday xizmetinde ju`zege keliwi itimal. Sonliqtan emlewshi vrach ta, mug`allim de maman rabochiy da talantli bola aladi.

A`debiyatlar.

- «Psixologiya» Karimova. T- 2000.
- M.G.Davletshin, S.M.Tuychieva. «Umumiy Psixologiya», T.
- A.A.Rean i dr. «Psixologiya i pedagogika», S-Peterburg, 2001 j
- A.A.Radugin. «Psixologiya i pedagogika», Moskva, 1999 j.